

Olavstipend

2019

Ingeborg B. Sommer

sokneprest i Vestre Aker prosti

Skøyen menighet

Har Gud alle tider i sin hånd?

Om personlig tilrettelegging av gravferder
i det 21. århundre

Innholdsfortegnelse

PROBLEMSTILLING	4
INNLEDNING	4
METODE	6
TEORI	6
UTVALGET	6
FIRE CASER	7
<i>Case 1 – Astrid og Bjarne</i>	7
<i>Case 2 – Calle og Eirik</i>	8
<i>Case 3 – Hanne og Ivar</i>	8
<i>Case 4 – Jon og Karen</i>	9
TO ERFARINGER	9
<i>Erfaring 1 – Lars og Mette</i>	9
<i>Erfaring 2 – Nora</i>	9
ANALYSE	10
OBSERVASJONSDATA – CASE 1–4	10
<i>Gravferdskonferansene</i>	10
Kapell og kirkerom	11
Kisten	11
Gravferdens innhold	11
Salmer og musikk	12
<i>Sørgesamtalene</i>	13
Case 1	13
Case 2	14
Case 3	15
Case 4	16
<i>Seremoniene</i>	17
INTERVJUER – DE PÅRØRENDE	17
<i>Eirik</i>	17
<i>Calle</i>	18
<i>Astrid</i>	19
<i>Bjarne</i>	20
<i>Hanne og Ivar</i>	21
<i>Jon</i>	23
<i>Karen</i>	24
<i>Lars</i>	24
<i>Mette</i>	26
<i>Nora</i>	27
INTERVJUER – PRESTENE	28
<i>Tørst og håp</i>	28
<i>Liturgien</i>	30
«Den lille bibel»	30
Dommen	31
Skriftlesninger	31
Overgivelse	31
Unøyaktigheter og frihet	32
<i>Tekstene</i>	32
<i>Kirkens rolle</i>	33
DRØFTING	33
HVA ER EN KIRKELIG GRAVFERD?	33
<i>Alminnelige bestemmelser</i>	33
<i>Gravferden som gudstjeneste</i>	34
<i>Gravferden som avskjed</i>	35
<i>Fellesskap</i>	35

Presten og sørgesamtalen	35
Deltakelse i gravferden	37
<i>Pårørendes tro</i>	37
<i>De pårørende om kirkens rolle</i>	37
<i>Ramme og innhold</i>	38
<i>Minneord</i>	39
«Et kort minneord»	39
Biografiske momenter	40
Personlig eller privat	40
<i>Kirkens budskap</i>	41
Pårørendes forventninger	41
Forkynnelsen	42
<i>Musikken</i>	44
<i>Personlig tilrettelegging</i>	45
AVDØDES INNFLYTELSE	46
<i>Avdødes ønsker</i>	46
<i>Avdødes ånd</i>	47
KIRKE OG SAMFUNN	49
<i>Sekularitet og senmodernitet</i>	49
<i>Autensitet</i>	50
<i>Ritualet</i>	51
<i>Kristen tro</i>	52
Menneskesyn	53
Synd	53
<i>Kirken i en sekulær verden</i>	54
BYRÅENE	55
<i>Gravferdskonferansen</i>	55
<i>Byråenes og kirkens oppdrag</i>	56
<i>Byråenes rutiner og prestenes ansvar</i>	58
<i>Konsulentens og prestenes situasjon</i>	59
<i>Hva hører til hos presten og hva hører til hos gravferdskonsulenten?</i>	60
VEIEN VIDERE	61
<i>Den hellige ånd</i>	61
<i>Kirkens kall</i>	62
<i>Utvidede perspektiver</i>	63
KONKLUSJON	64
ETTERORD	65
LITTERATUR	66
KILDER	67

Jeg har lov til alt, men ikke alt tjener til det gode. Jeg har lov til alt, men ikke alt bygger opp. Ingen må søke sitt eget beste, men den andres beste. Alt kjøtt som selges på torget, kan dere spise med god samvittighet og uten å spørre hva det er. For jorden og det som fyller den, hører Herren til. Hvis en ikke-troende inviterer dere og dere sier ja til å komme, så spis også da med god samvittighet alt som blir satt fram, uten spørsmål. Men om noen sier: «Dette er offerkjøtt», så spis det ikke, av hensyn til den som sa det, og for samvittighetens skyld. Jeg mener da den andres samvittighet, ikke din! For hvorfor skal min frihet bli dømt av en annens samvittighet? Hvis jeg tar imot dette med takk, hvorfor skal jeg da klandres for det jeg takker Gud for? Men enten dere spiser eller drikker, eller hva dere enn gjør, gjør alt til Guds ære! La verken jøder, grekere eller Guds kirke få noe å utsette på dere! Selv prøver jeg på alle måter å komme alle i møte. Jeg søker ikke mitt eget beste, men alle de andres, så de kan bli frelst.¹

PROBLEMSTILLING

Kirken er en bærer av tro og tradisjon. Samtidig er den av og for mennesker som lever her og nå. De fleste nordmenn kommer til kirken med sine døde for gravferd, og samtidig har mange et tydelig ønske en personlig gravferd. Hva betyr dette for den kirkelige gravferd og prestens rolle i denne? Og hva skal Den norske kirke (Dnk) tenke om sin rolle som folkekirke i et stadig mer sekulært samfunn?

Hva er en kirkelig gravferd og på hvilken måte bør det gis rom for det personlige og individuelle tilpasninger?

INNLEDNING

Teologi og kirkelig tradisjon har gjennom nesten 2000 år beskjeftiget seg med å tolke troen og skille rett lære fra vrang lære. «Våre menigheter lærere samstemmig»² sier reformatorene og enda sterkere skyts kommer fra apostlene: «Den hellige ånd og vi har besluttet ...»³.

Det senmoderne menneske⁴ virker ikke å finne seg til rette innenfor et slikt tankegods. Det vil heller definere både tro og livsstil ut fra hva som er «rett for meg». Vi ser her to tankesett som tilsynelatende korresponderer dårlig med hverandre: Kirkens og førmodernitetens absolutte konstruksjoner og det senmodernes individualitet.

Det er noe som stanger imot når kirkens tradisjon møter vår tids faktiske situasjon – noe som kanskje blir særlig tydelig i den kirkelige gravferd. For ennå kommer det store flertallet i

¹ 1 Kor 10, 23-33

² CA 1 starter slik.

³ Apg. 15,28

⁴ Anthony Giddens er en sentral bidragsyter til teorier om det senmoderne samfunnet. Han bruker uttrykket "late modernity" om den nye formen for modernitet, som er mer radikal enn moderniteten.

Norge til kirken med sine døde for å gravlegge dem⁵. Men de fleste av dem kaller seg ikke lenger for kristne eller sier at de har en kristen tro.⁶

Hvordan skal vi være kirke i møte med denne virkeligheten? Skal vi først og fremst tilpasse oss tiden ved å skreddersy seremonier til den enkelte situasjon, eller er det viktigere for kirken å tydeliggjøre gravferden som en *kristen* rite?

I min egen praksis fra en Oslo-menighet med rundt 7500 medlemmer, har jeg gjennom de siste 15 årene opplevd et vedvarende høyt trykk når det gjelder gravferder, parallelt med en tilsynelatende synkende interesse for det kirkelige hos de pårørende. I stedet legges fokuset mer over på en personliggjøring av gravferden – en gravferd i «avdødes ånd». Noen ganger blir det også ytret et eksplisitt ønske om å tone ned det kirkelige.

Da Olavstipendet for 2019 ble utlyst, søkte jeg om midler til å utføre en kvalitativ studie om hvordan prester i Oslo møter denne virkeligheten, for på denne måten å gå min erfaring nærmere i sømmene og se nærmere på hvordan vi som kirke bør møte disse utfordringene.

Underveis i forskningsperioden var det imidlertid et annet spørsmål som trådte tydeligere frem som en mer fruktbar problemstilling: **Finnes det en reell spenning mellom kirkens budskap og avdødes ønsker, eller er dette et kunstig skille?**

For er det egentlig en konflikt mellom kirkens budskap og et allment liv? Jeg har derfor endret mitt fokus fra å definere «personlig tilrettelegging av gravferden» som et *problem* for kirken, til å mer åpent undersøke hva en kirkelig gravferd skal være og på hvilken måte det kan og bør gis rom for deltakelse og individuelle tilpasninger inn i dette.

Det var et hjertesukk fra en av prestene jeg fikk følge i mitt lille forskningsprosjekt, som fikk meg skikkelig på sporet:

Er ikke evangeliet for det postmoderne menneske? Mennesket i vår tid har som livsprosjekt å bygge sanne identiteter, bygge oss selv og bekrefte oss selv, men hvis det betyr at evangeliet ikke kan nås ...⁷

Tidligere var kirken og teologien premissleverandør for menneskers livssyn og verdenssyn. I dag kommer kirken med sine ritualer og budskap inn i situasjoner som bygger på andre premisser. Hva har dette å si for oss som kirke? Og hva er evangeliet for mennesker i dag? Må vi ha et før-moderne tankesett for å kunne se oss selv i lys av evangeliet? Eller har Gud også vår senmoderne tid i sin hånd?

⁵ Gravferder utgjør en stor og viktig del av tjenesten for de fleste prester i Dnk. I 2018 var Dnk fremdeles ansvarlig for vel 87 % av alle gravferder i Norge – selv om andelen kirkelige gravferder gjennom de siste årene er jevnt synkende.

⁶ I en undersøkelse publisert i mars 2016 definerte 40 % av befolkningen seg som kristne, og 48 % av dem som tilhører Dnk. <https://www.aftenposten.no/norge/i/3jJb9/flertallet-av-kirkemedlemmene-er-ikke-kristne#&gid=1&pid=2>

⁷ Prest 3

METODE

Jeg har valgt å utføre en kvalitativ studie for å se nærmere på hvordan prester møter pårørende og deres ønsker, tanker og krav om en personlig tilrettelegging av gravferden. Studien bygger på observasjonsdata fra gravferdskonferanser, sørgesamtaler og gravferder, og videre på intervjuer av prester og pårørende i etterkant av gravferden.

Videre ligger det et bredt litteraturstudium til grunn for analysen. Jeg har lest både kirkehistorie, liturgikk, ekklesiologi, sosiologi, filosofi, skjønnlitteratur, en mengde avisartikler og mye annet – alt i jakten på de gode perspektivene og den klare tanken.

Teori

Gjennom mine analyser av observasjonsdata med påfølgende intervjuer har jeg vært opptatt av å avdekke *mening*⁸. I et kvalitativt forskningsintervju kan man være en aktivt lyttende og deltakende forsker, med den mulighet det gir å «sende forståelse tilbake» til intervjupersonen, for å oppnå en ny og bedre forståelse.⁹ En del av dette er å stille kritisk fortolkende spørsmål. Målet har vært å få til rikholdige og nyanserte beskrivelser¹⁰ og informantens egen vektning av hva som oppleves viktig¹¹.

Jeg har kategorisert intervjupersonenes meningsutsagn gjennom koding av materialet. En slik kategorisering bidrar til å strukturere materialet, gi en oversiktlig fremstilling av informantens holdninger til ulike temaer og en helhetlig fremstilling av materialet.¹²

Videre har jeg forsøkt å gi en hermeneutisk fortolkning av materialet ved å stille spørsmål til meningsutsagnene ut fra både teologiske og samfunnsvitenskapelige aspekter, som liturgi, ekklesiologi og sekularitet.

Metoden krever stor bevissthet rundt det faktum at de spørsmålene jeg stiller til materialet påvirker resultatet av fortolkningen. Jeg søker derfor en perspektivisk subjektivitet i møte med materialet. Dette innebærer at jeg velger ulike perspektiver og ser etter mulige ulike fortolkninger, slik at jeg ikke aktivt søker støtte for egne meninger.

Forskningsprosjektet er søkt gjennomført og godkjent av NSD.¹³

Utvalget

Utvalget ble gjort tilfeldig ved at gravferdskonsulenter jeg hadde avtale med, inviterte pårørende som kom til konferanse på bestemte tidspunkt, til å være med i studien. I første omgang fikk jeg være med å observere gravferdskonferansen, men alle som sa ja til å delta i første runde, ble med videre gjennom hele prosjektet. En av de pårørende ble ikke intervjuet til slutt.

⁸ «Mening» er alltid et tolkningsfenomen, Kvale 2015 s. 245.

⁹ Kvale 2015, s. 47

¹⁰ Kvale 2015, s. 243

¹¹ Kvale 2015, s. 47

¹² Kvale 2015, s 231

¹³ NSD: Norsk senter for forskningsdata. <https://nsd.no>

Jeg fulgte og observerte fire gravferder i møtet hos gravferdsbyrået, i sørgesamtale hos prest og tilslutt selve gravferden. Senere intervjuet jeg de pårørende¹⁴ og prestene. De byråansatte og kirkemusikere er ikke en del av studien og ble ikke intervjuet om sine roller.

I tillegg har jeg tre pårørendeinformanter (fra to gravferder) som selv har tatt kontakt og ønsket å delta i studien. To er fra en gravferd jeg selv var ansvarlig for, for snart seks år siden. Den tredje valgte en humanetisk gravferd for sitt barn for 14 år siden. Tilsammen har jeg intervjuet jeg 11 pårørende og fire prester.¹⁵

For en kvalitativ studie er informasjonsstyrken i casene viktigere enn antall case.¹⁶ Når det gjelder min studie vil jeg hevde at informasjonsstyrken god, med følgende begrunnelse:

1. Målet med studien var å se nærmere på hvordan prester i en gitt, kjent kontekst (Oslo / Oslo vest) reflekterer rundt personlig tilrettelegging av gravferder og hvordan de arbeider med gravferder i praksis. Studien søker å bringe frem noen konkrete innspill til den videre teoretiske diskusjonen rundt spørsmål om personlig tilrettelegging av gravferder.
2. Selv om utvalget er tilfeldig, valgte jeg å bruke gravferdsbyrå i den delen av Oslo hvor jeg selv jobber og har mine egne erfaringer fra. På denne måten ønsket jeg å finne case som var sammenlignbare og som representerer en type pårørende som jeg ofte møter i mitt eget arbeid. Dette viste seg å slå til. Samtlige som takket ja til å delta bor i Oslo vest eller Bærum, alle har høyere utdanning og flere har forskerkompetanse. Med denne bevisstheten lar jeg ikke studien si noe generelt om pårørende på et hvert sted til enhver tid, men den belyser noe vesentlig ved en typisk gravferd på et bestemt sted, i vår tid.
3. Jeg har svært god kjennskap til det feltet jeg undersøker og den teoretiske delen av studien er vesentlig. Casene skal brukes til å belyse den teoretiske drøftingen.
4. Alle mine informanter var glade for mulighet for å delta i studien, både fordi de syntes temaet var interessant og fordi de opplevde at det var fint å kunne reflektere over det de hadde vært gjennom i forbindelse med sykdom, død og gravferd for en av sine kjære, også i etterkant av gravferden. Jeg hadde god dialog med samtlige informanter.
5. Studien skal ikke sammenligne ulike caser, men jeg skal bruke informasjonen som kommer frem i de ulike casene til å belyse problemstillinger knyttet til gravferden som kirkelig handling med en fast liturgi og ønsker om en personlig tilrettelegging av den enkelte gravferd.

Fire caser

Case 1 – Astrid og Bjarne

Avdøde: Kvinne på 81 år.

Pårørende: Datter og sønn (intervjuet hver for seg).

¹⁴ Bruk av begrepet «pårørende» er i min studie brukt om dem som møtte til gravferdskonferanse og sørgesamtale. Det vil selvsagt være flere som kjenner seg som pårørende i forbindelse med en gravferd. Åtte av de ni pårørende som jeg observerte, takket ja til min invitasjon til intervju i etterkant. Jeg intervjuet to fra hver case.

¹⁵ Heretter kalt "mine pårørende" og "mine prester"

¹⁶ "Sample size in quantitative interveiw studies: Guided by information power." Kirsti Malterud, Volkert Dirk Siersma, Ann Dorrit Guassora, 2015

Noe som skilte case 1 klart fra de tre andre, var at pårørende hadde vært kontakt med presten før de møtte til gravferdskonferanse. Samme helg som dødsfallet fant sted, skulle nemlig to av avdødes barnebarn delta på et trosopplæringsarrangement i sin lokale kirke. I den anledning fulgte pårørende Astrid (mor til et av disse barna) med til kirken for å informere de ansvarlige for arrangementet om at barnas bestemor var død.

I kirken møtte Astrid på en av prestene. Presten tok initiativ til å vise frem kirkerommet og informerte om at gravferden kunne skje i samme kirke som barnebarna skulle tilbringe helgen. Pårørende hadde ikke tenkt på gravferd i sin lokale kirke som en mulighet, men syntes det hørtes fint ut. Da Astrid kom til byrået sammen med sin bror (Bjarne) noen dager senere, var planleggingen av gravferden dermed allerede så smått i gang.

De pårørende uttrykker på ulike måter at de ikke er spesielt troende, men det hadde aldri har falt dem inn at det skulle være noen alternativ til kirkelig gravferd.

Case 2 – Calle og Eirik

Avdøde: Kvinne 92 år

Pårørende: Tre sønner (to av dem intervjuet i etterkant, hver for seg).

Det hadde vært kirkelig gravferd for avdødes ektemann tidligere, og det var ikke et alternativ for de pårørende å velge noe annet enn kirkelig gravferd – av hensyn til sin mor.

Til denne gravferden hadde avdøde selv fremmet sine ønsker til musikk og salmer og de pårørende tok selv tydelig føring for hvordan gravferden skulle være. Også da de kom til samtale med presten tok den ene ledelsen fra starten av. I gravferden hadde en sønn og et barnebarn minneord. Presten hadde en kort innledning for å introdusere de to talerne. Minneordet fra sønnen var svært personlig og skrevet henvendt til sin mor: «Kjære mamma, ...».

Case 3 – Hanne og Ivar

Avdøde: Kvinne 95 år

Pårørende: Kusine og hennes ektefelle (intervjuet sammen).

Ingen av avdødes næreste var lenger i live. Hun hadde aldri vært gift og hadde ingen barn. Det var derfor en kusine som fikk ansvar for gravferden.

Hanne møtte til gravferdskonferanse og sørgesamtale i følge med sin ektemann. Hun virket noe usikker på sin egen rolle. Hanne var en av flere søskenbarn og ønsket ikke å tilrøve seg en rolle andre mente hun ikke skulle ha. Videre virket hun noe usikker på hva pårørenderollen innebar og hva som var forventet av henne.

Både pårørende og ektemann er begge medlemmer av kirken. Det var aldri spørsmål om det skulle være kirkelig seremoni eller ikke. Mens Hanne hadde et mer personlig fundert trosuttrykk, gav Ivar uttrykk for en kristen tro.

Case 4 – Jon og Karen

Avdøde: Kvinne 93 år

Pårørende: Sønn og hans ektefelle (intervjuet hver for seg)

Eldste sønn møtte til gravferdskonferanse og sørgesamtale i følge med sin ektefelle. En yngre sønn var bosatt i utlandet og ikke tilstede i planleggingsfasen. Videre var situasjonen preget av flere dødsfall i familien tilbake i tid. To av avdødes barn (søsken av pårørende) var døde, og avdødes ektemann (pårørendes far) tok sitt eget liv for mange år siden. I tillegg hadde de to som møtte til samtalen nylig mistet et nyfødt barnebarn.

Sønnen hadde selv minneord. De pårørende mente at det var viktig at den som holdt minneordene kjente avdøde slik at det ble personlig og nært og ikke som en CV.

Pårørendes sønn, Jon, er utmeldt av Dnk og gav uttrykk fro at han ikke hadde noen tro selv. Likevel uttrykte glede over å være en del av et kirkelig fellesskap. Hans ektefelle gav uttrykk for å hå en kristen tro.

To erfaringer

Tre av pårørende-intervjuene jeg gjorde, var med pårørende som selv ønsket å delta i studien med sine erfaringer. Begge gravferdene ligger noen år tilbake i tid. Den ene gravferden var for et barn i skolealder. Denne gravferden hadde jeg selv ansvaret for. Den andre gravferden var for et nyfødt barn. Denne var i regi av Human-etisk forbund.

Selv om kriteriet «tilfeldig utvalg» ikke er tilstede her, valgte jeg å innlemme de pårørende i studien. De har erfaringer fra situasjoner som er ekstraordinære, i og med at det var gravferder for barn, og jeg ville gjerne ta med deres innspill i min diskusjon om hva gravferden kan gi og skal være.

Erfaring 1 – Lars og Mette

Avdøde: barn i skolealder som døde i en ulykke

Pårørende: mor og far (intervjuet hver for seg).

Planleggingsfasen for denne gravferden skiller seg fra de øvrige ved at pårørende tok direkte kontakt med meg som prest i forbindelse med dødsfallet. Jeg møtte familien i deres eget hjem samme kveld som barnet døde.

Allerede i den første samtalen begynte vi å snakke om salmer til gravferden. Utgangspunktet for dette var at barnet var så glad i musikk – ikke et behov om å få detaljer på plass så snart som mulig. Samtalen med familien gikk over flere dager, og siden den var godt i gang allerede første kvelden, ble dette ikke naturlig for de pårørende å drøfte gravferdens innhold (som salmer og musikk) med byrået.

Erfaring 2 – Nora

Avdøde: åtte dager gammelt barn

Pårørende: mor til et barn som døde på sykehus 8 dager gammel

Foreldrene ble gjort oppmerksom på en hjertefeil hos barnet allerede i svangerskapet og var forberedt på at det kunne dø. Det var likevel håp om at noe kunne gjøres, men etter fødsel og nærmere undersøkelser sa legene nei til operasjon.

Gutten ble døpt på sykehuset og døde der noen dager senere, liggende på mors bryst. Foreldrene valgte deretter å ta ham med hjem og hadde han hjemme i fire dager før begravelsen.

Mor forteller at det var helt essensielt for henne at hun visste hvordan gravferden skulle bli. Hva skulle sies og hvem skulle snakke? Hun var bl.a. redd for at en prest kom til å si at det var en *mening* med det som hadde skjedd. Hun opplevde at en gravferd i regi av HEF¹⁷ ville gi henne mer kontroll. Det var også viktig for henne å få bestemme musikken selv.

ANALYSE

Observasjonsdata – case 1–4

Jeg gjorde lydopptak av både gravferdskonferanser og sørgesamtaler. Lydopptakene ble transkribert i etterkant. Det ble ikke gjort lydopptak av gravferdene, da dette ville krevd godkjenning fra alle medvirkende. Jeg var også bevisst på at lydopptak kunne komme til å prege de medvirkende i gravferden på en negativ måte, og dermed også selve gravferden / pårørendes opplevelse av den. Jeg vurderte det slik at det ikke var av stor nok betydning å gjøre lydopptak her, til at det kunne forsvares å be om tillatelse til dette.

Mitt første intervju av pårørende ble gjennomført uten lydopptak, men med grundige notater. I etterkant opplevde jeg imidlertid at jeg gjerne skulle hatt mer nøyaktige sitat og bestemte meg derfor for å fortsette å gjøre lydopptak med påfølgende transkripsjon, også av intervjuene.

Gravferdskonferansene

De fire konferansene fant sted med fire ulike gravferdskonsulenter på deres kontor. Da de pårørende kom til møtet, ble de innledningsvis invitert til å delta i studien uten at jeg var tilstede. Da jeg kom inn i rommet var det derfor allerede avklart at det skulle være en kirkelig gravferd og at jeg fikk delta. For meg er dette startpunktet.

Konferansene startet med en del formaliteter og papirarbeid knyttet til lovverket. Videre var det særlig to hovedtema som gikk igjen i alle konferansene: Det skulle gjøres en rekke valg knyttet til kiste, pynt av kirke og kapell, blomster, program og dødsannonse. Videre ble det brukt en god del tid på spørsmål knyttet til musikk, salmer og sanger. En av de avdøde hadde formidlet ønsker om musikk til de pårørende før hun døde.

I tre av fire samtaler ble det eksplisitt uttrykt at økonomi ikke var et tema når valgene hos byrået skulle tas.

¹⁷ Humanetisk forbund

Flertallet av de pårørende uttrykte stor tilfredshet med gravferdskonsulentenes arbeid. En uttrykte det på denne måten mot slutten av samtalen:

Jeg synes det er veldig greit å ha full oversikt på denne måten. I det hele tatt synes jeg det var fantastisk godt å få denne hjelpen, for jeg visste ikke riktig hvor jeg skulle begynne å nøste. Da jeg leste i brosjyren jeg fikk på sykehjemmet, sa det meg veldig lite og jeg var litt opprørt. Det var veldig godt å få denne gjennomgangen.

En annen avsluttet samtalen på denne måten:

Jeg synes du har håndtert dette så profit, jeg føler at alt er tenkt på.

Kapell og kirkerom

Utsmykking av kirkerom eller kapell ble presentert for de pårørende ved å vise bilder av gjeldende rom. Det så ut til at byrået hadde bilder av alle de ulike seremonirommene i Oslo og omegn lagret i sin database og slik at de enkelt kunne presentere ulike varianter mht. bruk av lys (antall lysestaker), oppstilling av kiste, teppe under kisten (eller ikke) og blomster.

De pårørende hadde, slik jeg oppfatter det, ikke så sterke meninger knyttet til dette. Et eksempel på samtale:

Konsulent: Og så står kisten på, i dette tilfelle, plexiglass-krakker, det vil si at det er luft under, alternativet er en katafalk som vi legger et teppe over, i en eller annen egnet farge. Brunt, blått, burgunderrødt, mosegrønt.
Pårørende 1: Hva tenker ...
Pårørende 2: Har ikke noe ønske.
Pårørende 1: Nei, synes det ser fint ut.

Gravferdskonsulentene klikket mye frem og tilbake mellom bildene, mens pårørende så ut til å prøve å danne seg et bilde av hva de likte og ikke likte. Det ble ikke knyttet noen *mening* til bruk av lys, blomster og plassering av kiste, men valgene ble tatt på bakgrunn av hva de pårørende vurderte som penest.

Skråstilling av kisten ble brukt i to av gravferdene. I det ene tilfellet var det begrunnet med plassen i kapellet (lite kapell). I det andre tilfelle ble det presentert slik (mens konsulent og pårørende ser på et bilde):

Dere ser lysene her, her er de gruppert fordi kisten står på skrå. Da får dere litt mer inntrykk av kisten og dere ser mer av blomstene.

Kisten

Flertallet av de pårørende gav uttrykk for at de syntes fokuset på kisten ble for stort – og de reagerte på prisnivået. Dette kom ikke eksplisitt til uttrykk i selve konferansen, men flere nevnte at det ikke var så nøye med kisten som likevel skulle brennes.

Pårørende: Jeg har ikke noe forhold til det. Den skal brennes.
Konsulent: Det er riktig. Kisten blir også brent.
Pårørende: Jeg greier ikke helt å se for meg hva som passer

Gravferdens innhold

Gravferdens innhold ble i stor grad preget av de valgene som ble tatt i gravferdskonferansen.

Det varierte hvordan konsulentene la frem sine tanker om kirkens gravferdsseremoni. Jeg fikk helt klart inntrykk av at alle hadde et ønske om å være lojal mot kirkens ordning. Samtidig tenker jeg at presentasjonen av kirkens rammer som noe som *må* være der, høres mer ut som en slags «tvangstrøye», enn som noe det er godt å tre inn i.

Det ble henvist til at prestene hadde det overordnede ansvaret. Dette stemmer jo, men i verste fall kan dette få prestene til å fremstå mer som makt- og myndighetspersoner enn en fagpersoner. I forbindelse med plasseringen av et dikt i seremonien, uttrykte konsulenten seg slik:

Jeg tenker at det kommer innimellom der, innimellom salmene og musikken. Det er jo et rom her nå mellom solosang og midterste fellessang, ikke sant? Så jeg tenker at det er naturlig å ha det der, men det er presten som avgjør til slutt.

I to av konferansene spurte de pårørende om det var slik at de fikk snakke med presten. Det virket altså ikke som om dette var en selvfølge. I den ene konferansen kom dette til uttrykk på denne måten:

Konsulent: Da fikk jeg vite at det ikke var prest der nede nå. Så da sender jeg til kirketorget som er de i Oslo som har oversikt over og organiserer prestere. Så hører vi fra dem.
Pårørende: Så da er dette mer et spørsmål om det kan bli den onsdagen?
Konsulent: Hvis de kan, så kan det gå greit. Da er det prest fra menigheten.
Pårørende: Og presten får vi snakke med?
Konsulent: Ja, det må dere få da.

Salmer og musikk

Også spørsmålene knyttet til gravferdens salmer (ofte kalt fellessanger) og musikk, tok gravferdskonsulentene ansvaret for. Det ble i denne forbindelse ikke henvist til at prester og organister er fagpersoner som gir hjelp og veiledning i valg av salmer om musikk, og at det er disse fagpersonene som er hovedansvarlige for gravferden.

I en konferanse ble uttrykke «å kjøpslå» med presten brukt. Det var absolutt humoristisk ment og forstått. Det er ikke først og fremst uttrykket jeg henger meg opp i, men det at presten blir den som sier ja eller nei til et valg som gjøres hos byrået, og ikke en rådgiver:

Pårørende: For vi har ikke noe sånt spesielt at det må være tre salmer, men det må det kanskje, så vi kan ikke kutte ned på det?
Konsulent: Nei, det må det faktisk ikke, vi kjøpslår ofte med prestene om – nei huff da (*ser bort på meg og ler litt*) – om å droppe salme to til fordel for solonummer, så det går an.

I en annen av konferansene ble det faglige i salmevalget redusert til spørsmålet om antall vers det passer å synge:

Konsulent: Har dere føringer på hvilke vers? På «*navn på salmen*» er det fem vers.
Pårørende: Fem vers?!
Konsulent: Ofte er det litt mye, tre pleier å holde egentlig.
Pårørende: Ja, tre får holde. Det er vel ganske sånn passe også.

I to av konferansene ble jeg som tilstedeværende prest konsultert om salmevalget (selv om intensjonen var å kun være observatør). I det første tilfelle var det for å presentere melodien på foreslåtte salmer:

- Pårørende 1: For vår del er det greit, det jeg er opptatt av er den «*navn på salme*».
De to andre må jeg bare si at jeg ikke klarer å høre helt for meg. Har du noen preferanser hvis man skulle droppet en av dem? (*Ler:*) Kanskje vi kan få presten til å synge for oss? Jeg vet ikke hvordan.
- Pårørende 2: Kan du melodien? (*Henvender seg til meg. Jeg synger litt på to salmer.*)

I det andre tilfellet hadde pårørende klart for seg en melodi, uten å kjenne teksten. Konsulenten gjenkjenne melodien, men også uten å koble den til en tekst. Etterhvert så både konsulent og pårørende seg spørrende på meg. Jeg sa da navnet på salmen.

Her var pårørende usikre på hvilke salmer og musikk som skulle velges. De var derfor påvirkelige og glade for forslag. Det ble imidlertid klart at de ikke alltid skjønnte helt hva de sa ja og nei til. Blant annet viste det seg at den ene salmen ble til et solostykke, mens pårørende husket det som at den skulle synges (en misforståelse jeg som observatør i alle ledd, ble oppmerksom på, men som ikke ble oppdaget av de involverte).

Sørgesamtalene

De fire sørgesamtalene ble gjennomført med fire ulike prester, alle på prestens kontor. I tre av fire caser fikk sørgesamtalen et sjelesørgerisk preg. En gav uttrykk for at et skall sprakk opp. I etterkant av gravferden vurdere disse pårørende at sørgesamtalene ble en viktig del av helheten. Den ble viktig for hele sorgprosessen. En sa det slik:

Da tenker jeg at prestesamtalen for de nærmeste pårørende er nesten viktigere enn selve seremonien. Seremonien har et større anliggende, ikke sant. Det er fellesskapets farvel.¹⁸

I intervjuet med de pårørende for barnet som døde i en ulykke, kommer det tydelig til uttrykk at det var viktig at gravferden ble stående i en sammenheng av det som skjedde før og det som skjedde etterpå. At presten var en medvandrer gjennom de første dagene av sjokk og sorg, var viktig.

Case 1

Relasjonen mellom pårørende og prest var som nevnt etablert allerede før gravferds-konferansen: De pårørende hadde møtt presten på et trosopplæringsarrangement for barn samme helg som moren døde. Da de kom til kirken for sørgesamtale møtte de presten utenfor kontoret og samtalen kom i gang der og da. De gikk innom både kirkerom og lokalet for minnesamvær på vei mot kontoret. Derfor var en del spørsmål avklart før jeg startet min observasjon. Det var bl.a. bestemt at prest og en av de pårørende skulle dele på minneordene. Presten skulle ha hoveddelen og pårørende skulle supplere med en mer personlig hilsen.

Presten innledet samtalen på kontoret ved å si at det var pårørendes ønsker som skulle være utgangspunktet for samtalen, og videre med at en viktig del var å bli enige om hvordan de skulle gjøre minneordene. Her ser vi at presten deler det utgangspunkt at pårørendes ønsker

¹⁸ Karen

er sentralt for gravferden. Presten hadde ingen eksplisitt agenda på vegne av seg selv eller kirken, annet enn å være lyttende til de pårørende og deres behov, og forholdet mellom pårørende og prest fremstod raskt som fortrolig.

De to pårørende inntok riktignok ulike roller. En snakket mer enn den andre og fremstod som åpen og med stor tillit til presten. Hun kom tidlig inn på det som hadde vært vanskelig i morens liv, mye knyttet til ekteskap med nå avdødd ektemann og hans alkoholmisbruk, men også knyttet til avdødes egen sykdom. At mor nå var død var både en sorg og en lettelse – en lettelse både for avdøde selv og for de pårørende som de siste årene har måttet følge sin mor opp tett.

Samtalen bar preg av ærlighet: Avdøde hadde både vært en omsorgsfull og snill mor, men slagsiden har vært at barna ofte hadde hatt dårlig samvittighet overfor henne. Alle nyanser kom med på en naturlig måte. Samtidig kom det frem at de to barna også tenkte ulikt på de problemene som har vært. Den ene hadde større forståelse for mor vanskelige sider, mens det for den andre hadde dette vært tyngre å forholde seg til.

De pårørende kom også inn på mors forhold til troen – uten at presten etterspurte dette. Mens far hadde hatt en uttalt tro, opplevde de at moren ikke hadde det. Kanskje var hun litt mer tvilende (til sin ikke-tro) mot slutten av livet? De kom også inn på sitt eget forhold til troen. I samtalen sier pårørende følgende:

Synes dette er vanskelig selv. Ikke så kategorisk. Føler at de treffer hverandre igjen. Om det er i himmelen eller om det er ... Vil ikke si at jeg er kristen, men føler at pappa ikke er helt borte. Ikke logisk. Men alt trenger ikke å være så logisk.

Case 2

De første ordene som falt i denne samtalen, var en kommentar fra den ene pårørende til de to andre:

Bare før vi da begynner, en liten saksgang til begravelserbyrået.

Videre fulgte en drøfting mellom de pårørende om musikk, sanger, salmer og antall vers osv. Presten ble ikke inkludert i samtalen, hverken som fagperson eller i kraft av sitt ansvar for gravferden¹⁹, til tross for at de satt på prestens kontor. Forståelsen av pårørende som ansvarlige for hva og hvordan gravferden skal være – med byrået med som tilrettelegger – kom her tydelig til uttrykk.

De tre pårørende var alle menn i (anslagsvis) 60-årene. Særlig to av dem fremstod som personer som liker og er vant å ta ledelsen, mens presten i denne casen var ung og hadde relativt liten erfaring som prest. Presten brukte litt tid på å melde seg på i samtalen, men brøt etterhvert inn med et spørsmål: «*Skal vi begynne da?*» og definerte seg videre inn i samtalen: «*... vi former seremonien litt i fellesskap*».

¹⁹ https://kirken.no/globalassets/kirken.no/gravferd/liturgi_gravferd_2003_bokmaal.pdf, pkt. 4. *Salmer og sanger skal godkjennes på forhånd av den som skal forrette*

Også her ser vi at presten ønsket å komme de pårørende i møte, mer enn å fokusere på liturgiens fastlagte rammer. Som i samtale 1 vektla presten at de pårørende ønsker skal få sin plass.

Det ble tidlig klart at en av pårørende selv ønsker å ha minneordene, og samtalen videre ble først og fremst konsentrert rundt en del avklaringer til seremonien og spørsmål knyttet til hvordan de skal gjøre utbæringen.

De pårørende gav ikke uttrykk for at de opplevde situasjonen som krevende, men forholdt seg avklart til at sin gamle mor nå var død. De ønsket at gravferden hennes skal bli slik hun selv ville ha den og som de selv så for seg.

Denne casen skilte seg fra de øvrige ved at de pårørende hadde et mer forretningsmessig forhold til sørgesamtalen. De hadde den klareste agendaen for hvordan gravferden skulle være og var ikke så opptatt av selve møtet med presten, annet enn å få planlagt seremonien.

Presten her valgte å følge opp dette ved å først avklare gravferdens gang og innhold, før temaet ble avdøde og avdødes liv. På denne måten ble det forretningsmessige forsterket og det sjelesørgeriske preget ytterligere svekket. At de pårørende selv skulle å ta ansvar for minneordene, var også med å bidra til et mindre fokus på avdødes liv og de pårørendes relasjon til henne.

Case 3

I denne samtalen startet presten med å gjennomgå personalia til avdøde og noen avklaringer rundt selve gravfreden og hvordan kapellet er tilrettelagt.

Videre var samtalen preget av at pårørende hadde hatt et familiært, men ikke så nært, forhold til sin avdøde kusine. Pårørende uttrykte at det sannsynligvis ikke kom så mange til gravferden.

Hun har også lenge vært borte fra miljøene sine, sånn at hun hadde ingen nå.

Presten forklarte videre at det vanligste er at presten holder minneord i en gravferd, men han oppfordret samtidig pårørende til å gjøre det selv:

Hvis noen av dere, noen i familien, har lyst og kjenner seg ... at det blir riktig, så bare sier jeg at det er veldig greit og veldig fint, hvis noen som faktisk kjente henne holder den minnetalen.

Pårørende gav uttrykk for at hun allerede har tenkt den tanken og at det kjennes naturlig for henne å holde minneordene. Det ble avklart at hun skulle gjøre det, men samtalen fortsatte med en gjennomgang av avdødes liv – det som pårørende kjente til.

Også i denne samtalen oppstod det jeg oppfatter som et fortrolig forhold mellom prest og pårørende, og de vanskelige sidene ved livet kommer tydelig til uttrykk. Samtidig oppfordret presten pårørende – i hvert fall indirekte – til å fokusere på det positive:

Du sitter med mange miner, jeg er ganske sikker på at du greier å holde en god minnetale. (...) I en sånn minnetale det er jo på en måte ikke formalitetene som er det viktige, men å få frem litt av hvem hun var for dere og hvordan dere opplevde henne.

Mot slutten av samtalen gikk prest og pårørende gjennom seremonien steg for steg og det ble en samtale om det som var bestemt hos byrået. Da de pårørende skulle formidle til presten hva som var avtalt hos byrået, ble jeg oppmerksom på en misforståelse: Det som hos byrået var blitt bestemt som en instrumentalsolo, var for de pårørende blitt oppfattet som en sunget salme. I samtale med presten ble det understreket at salmen var så fin, fordi den har så vakre ord – men den skulle altså kun spilles instrumentalt.

Selv om dette ikke fikk dramatiske konsekvenser, viser det at systemet er sårbart. De pårørende forholder seg til to instanser som delvis har overlappende ansvarsoppgaver – i hvert fall når vi ser på hvordan praksis fungerer. En side ved overlappingen er at det også kan oppstå glipper som gjør at noe viktig blir uteglemt.

Case 4

Også denne samtalen bar i stor grad preg av å ha en sjelesørgerisk karakter. Det var avklart allerede på telefon før samtalen at pårørende selv ønsket å ha minneordene, men presten startet likevel med å invitere til en samtale om avdødes liv.

Ofte er det viktigste med en sørgesamtale at det skal skrives en minnetale, men det er jo ikke situasjonene i dag, du skal holde den selv. Det fritar meg fra notering og sånne ting. Så da har jeg bare lyst å spørre litt: Hvem var NN, fortell litt om henne, fortell litt hva som har skjedd.

Samtalen videre ble en samtale om livet i alle dets nyanser – om viktige veivalg i avdødes liv, om spennende opplevelser, om kjærlighet, tunge dager, stor glede og stor sorg.

For sønnen var det viktig at moren ikke bare skulle bli husket som den gamle damen hun hadde vært de siste 20 årene – og det eneste som barnebarna husket henne som. Han ville fremheve alt det hun hadde vært med på gjennom et langt liv, bl.a. under krigen. Midt i denne fortellingen sier han plutselig: «Jeg blir litt rørt. Det overrasker meg.»

Videre kom de inn på de tunge dagene i morens og familiens liv. Både hennes ektemann og to av barna var døde – og pårørende hadde altså mistet både sin far og to søsken tidligere.

På et sted i samtalen spurte presten direkte:

Dere har opplevd ganske mye dramatiske ting. Er det sånne ting som blir reaktivert i forhold til denne avskjeden og sorgen, eller klarer dere å distansere ut de ulike tingene?

Sønnen prøvde å svare, men etter noen få ord, «for min del så ...», ble han stille og begynte å gråte. Etter en stund sa han:

Jeg har ikke hatt det lett, jeg heller. Har vært bitter. Men jeg er ikke det nå, men det er klart at jeg har tenkt tilbake på ... *(Resten er vanskelig å høre. Han sier noe om problemene til søsteren og det som har vært vanskelig.)*

Mot slutten bekreftet sønnen at samtalen har vært til god hjelp for ham i sin forberedelse av minneordene.

Jeg får se hva jeg gjør ut av det, men jeg har fått veldig god hjelp her altså til ... dine spørsmål.

Seremoniene

Jeg observerte alle gravferdsseremoniene uten å gjøre opptak. Først og fremst noterte jeg meg de valg presten tok, både innenfor de muligheter som liturgien gir, og særlig de valg som gikk utenfor liturgien.

I et litt hverdagslig språk vil jeg si at alle gravferdene fremsto som «vanlige, kirkelige gravferder». Alle de pårørende uttrykte gjennom intervjuene etterpå at gravferden ble det som de hadde ønsket og håpet: Fine og verdige gravferder.

Ingen av gravferdene avvek fra kirkens ordning etter ønske fra pårørende. Det er interessant å merke seg at de avvikene som fant sted, ble gjort på prestens eget initiativ: Ingen av prestene fulgte kirkens liturgi fullt ut.²⁰ Samtidig bekreftet alle prestene at de synes det er viktig å holde seg til kirkens ordninger. Dette gjelder også for den gravferden jeg selv forrettet (Erfaring 1).

Likevel vil det være rimelig å hevde at de pårørende bidro til en «personlig tilrettelegging» av gravferden gjennom måten de opptrådte på og valg som ble tatt. Dette vil jeg komme tilbake til.

Intervjuer – de pårørende

Eirik

Eirik ser tilbake på bisettelsen og sier at den ble «i mors ånd». For Eirik var det til stor hjelp at mor hadde klare ønsker for sin egen gravferd. Samtidig sier han at han kjente henne godt nok til å uansett kunne planlegge en bisettelse som sin mor kunne ønske seg. Han understreker videre at han er fornøyd med hele prosessen – fra møtet hos byrået og til minnesamværet etter gravferden. Det ble en fin avskjed med hans mor.

Selv møtene med både byrå og prest hadde preg av å være litt effektive og forretningsmessige, var dette noe som passet Eirik. Igjen understreker han at det kanskje ville vært annerledes hvis avdøde var yngre og sorgen større. Men også han opplevde at detaljnivået i det som skulle avklares hos byrået, ble stort:

Jeg innrømmer at det er flere av disse tingene som jeg er relativt indifferent til. Jeg husker ikke helt, men det var flere spørsmål der jeg så opp på de andre og spurte hva de syntes. Jeg har ikke nå er veldig klar oppfatning av at det er viktigere enn det.

Men først og fremst understreker han at han syntes prosessen ble ledet profesjonelt og fint fremover. Han var forberedt på hva som skulle skje.

Det er viktig for Eirik at bisettelsen ble slik han mor ville han det og utdyper at han er mer opptatt av avdødes enn pårørendes ønsker, og dette er også grunnen til at det ble en kirkelig gravferd. Videre reflekterer han over at det gjerne er forskjell på avskjeden med et gammelt menneske og et ungt. Etter et langt og godt liv er det viktigste med gravferden takknemlighet, ikke trøst.

²⁰ Jeg kommer tilbake til avvikene i analysen av intervjuene med prestene, under overskriften «Liturgien».

Eirik la likevel stor vekt på at budskapet var viktig for ham, og for ham kunne dette oppsummeres som kjærlighet og nestekjærlighet. Det han derimot ikke ønsket å høre om – og heller ikke kjente behov for å høre om – var synden. Men han understreker også at han hadde tillit til presten. Ønsket om å minimere fokuset på synden handlet først og fremst salmevalg og utelatelse av enkelte vers.

Eirik opplever at prester i dag har flyttet seg bort fra det veldig dogmatiske, og han sier at han i de siste årene faktisk har blitt litt imponert over det han har hørt av prester. Videre understreker han følgende:

De ordene dere sier, de må på en måte kunne relateres, ikke bare til det rammeverket, men også til personene som blir adressert, det livet de lever. Det må kunne forstås og ... det er det samme som hvis du ser en film og ikke klarer å kjenne deg igjen i det hele tatt: hva er da poenget. Sånn må etter min mening kirkens budskap forrettes til menigheten.

Om det kirkelige fellesskap tenker Eirik først og fremst på dem som oppsøker ulike sammenhenger i kirken, noe han ikke opplever at han trenger. Samtidig forteller han at han er blant dem som alltid oppsøker kirkerom på reiser. Nå vi snakker videre om hva det betyr å tilhøre kirkens fellesskap, bekrefter han at han opplever å høre til på en slik måte at det kjennes naturlig for ham å oppsøke kirken i forbindelse med f.eks. en gravferd.

Calle

Calle tok avskjed med sin gamle mor og kommer til uttrykk med et ganske avklart forhold til døden:

Mennesker dør, vi skal dø, og vi skal være glad for at vi fikk fra henne så lenge som vi snakket om, i stedet for at vi skal sørge over at hun gikk bort til sist. For hun hadde det ikke noe godt til sist. Da er det bedre at man på en måte for noe positiv stemning ut av det, og ikke bare tunge sørgende som jeg synes tidligere gravferder var. Vi gråt og sånt. Sorgen kommer og man gråter litt, men når det er et menneske som har levd et så langt liv, så synes jeg godt man kan gjøre litt som man gjør andre land: Nærmest koser seg (*latter*).

Det er ikke bare prestene som tenker at de bør ha en sjelesørgerisk tilnærming til gravferden. Også Calle henter frem dette som vesentlig for den kirkelige gravferd.

Det viktig at man er litt mer sjelesørger. Det er veldig mange som har litt behov for den derre, kanskje den litt religiøse, ikke nødvendigvis kristne, men omsorgs-biten av neste kjærlighetsbudskapet. Det tror jeg veldig på, at det er mange som vil ha glede av. Og jeg har sett det også. I vår omgangskrets har jeg også sett at ved plutselig, uventede dødsfall, har de hatt god hjelp av at presten har kommet. Ikke bare kommet med budskapet om at vedkommende er død, men i tillegg da sier noe om, ja at vi gjerne snakker litt mer om det når er den verste sorgen har lagt seg, så tror jeg også kirken kan bidra på samme måte som lege eller psykolog eller andre.

Calle forteller at han mistet troen i ungdommen. Han mistet tilliten til kirken pga. dogmatiske prester med fokus på helvete, ikke kjærligheten. Samtidig sier han at han ikke opplever så mye av dette i dag.

I dag vil han ikke ta stilling til om det finnes en Gud, men sier at han ser at mange vender seg til religionen – eller det som ikke er vitenskapelig fundert – når de opplever kritiske faser i livet.

Calles begrunnelse for å velge en kirkelig gravferd var hans mors ønske. For ham er det viktig at det er avdødes ønsker, og ikke de pårørendes, som skal være det avgjørende. Det handler om respekten for avdøde:

Det er jo deres liv, jeg synes jo det, i full respekt for at man har sine egne tanker og meninger, så synes jeg jo at man skal respektere den avdøde som tross alt ikke har noe, er her lenger. Den stemmen skal høres. Syns jeg da. Det er min oppfatning.

Siden dette var en ukomplisert gravferd (et gammelt menneske som døde rolig og fredelig), var han ikke så opptatt av det religiøse. Når det gjaldt omsorgen for de pårørende, la han vekt på gravferden som en oppsummering og avslutning:

Det derre med å få lov til å reflektere litt rundt et liv, for lov til å sette seg ned og oppleve den stemningen som alle de som betydde noe for henne da er tilstede med, og liksom prøve å få samler i da. Jeg synes det er en viktig del av avslutningen av livet.

Siden det ikke er så mange år siden faren døde, følte han seg trygg på hele prosessen, fra byrå til kirke. «Forventningen» til kirken var at det som skulle skjer var rutinepreget og ganske fastlåst. At mor hadde ytret sine ønsker for gravferden gjorde at han følte at den likevel ble personlig.

Det han reagerer mest på i planleggingen av gravferden var ikke kirkens ritual (som han riktignok ikke har så store tanker om), men fokuset på valg av kiste og at planleggingen ble en salgssituasjon. Når han blir utfordret på hva som kunne vært annerledes, spør han seg om det ville vært bedre om det var en standardisering knyttet til kisten.

Han opplevde ikke noe utilbørlig press fra byrået, men stiller spørsmål til hele systemet som fokuserer på kiste og utsmykning av seremonirommet:

Man får jo et bidrag fra staten til gravferden, men det dekker jo på langt nær det som er utgiftene, ikke sant. Så enten må man øke det å sikre at det blir dekket på en ålreit måte, sånn at det blir okay, for dem som ikke så godt bemidlet i hvert fall. Men for oss betyr jo ikke dette noe i utgangspunktet. Det skal bare se ordentlig ut.

I forlengelsen av dette ble Calle utfordret til å reflektere litt rundt kirkens rolle i en senmoderne tid, der vi er konsumenter i mange sammenhenger. Han understreket at han tenker at det er viktig at prestene skal ha sin rolle som prest og ikke gi avkall på denne fordi noe annet etterspørres. Kirken skal være den tradisjonen som kan fylle en rolle i møte med døden. Så selv om det var vesentlig for ham at mors ønsker fikk prege gravferden, var han også helt klar på at kirken aldri måtte bli en tilbyder for konsumenter.

Astrid

Astrid uttaler tidlig at hun ikke tror. Hun har ikke døpt sitt eget barn og har meldt seg ut av kirken. Likevel var kirken det naturlige valget for henne. Det ville vært fremmed på ha gravferd på en annen måte. Det er godt med det som er kjent. Kirken representerer altså noe trygt i møte med døden.

Og selv om hun ikke har noen religiøs tro, sier hun også at hun kjenner på en ydmykhet i møte med døden – noe som kanskje har endret seg med årene. Hun har også en følelse av at foreldrene «er der», og konkluderer med at det er fint med kirkens budskap selv om hun ikke tror på «hele pakken».

I løpet av intervjuet konkluderer hun med at hun nok er litt religiøs likevel – at det i stedet er religionen hun har problemer med. Alt det som ble sagt av presten var fint og kjentes riktig, bl.a. synes hun at det var fint med gravferd i forbindelse med påsken og at påskebudskapet ble flettet fint inn av presten. Selv om hun ikke pleier å delta i «Fadervår», lurer hun på om hun likevel gjorde det denne gangen.

I intervjuet snakket vi også om utsmykningen av rommet og de valgene som ble presentert hos byrået. Jeg forklart litt om tradisjonene knyttet til retningen på kisten, noe Astrid syntes var interessant. Hun syntet det var fint å tenke på at de døde legges på en måte som gjør at de skal møtes av lyset fra oppstandelsen.

Astrid opplevde det som godt at moren ikke hadde så mange meninger om hvordan gravferden skulle være. Samtidig var hun opptatt av at den skulle være «i hennes ånd». Konkret betydde dette for Astrid at gravferden måtte vise igjen noe av det som skilte hennes mor fra alle andre. Den måtte også være åpen og inkluderende. Moren var et varmt, sprudlende og ærlig menneske. Å kjenne dette igjen i gravferden var viktig.

Samtidig var det vanskelig å komme med de gode ønskene og tankene hos gravferdskonsulenten. Astrid mener det hadde vært lettere om presten hadde hjulpet dem med noen rammer før de møtte byrået. Astrid understreker også at det er et privilegium å ikke ha økonomiske bekymringer, og tenker at en gravferd må være vanskelig for dem som har dårlig råd. Selv var hun redd for å virke gnien – og som de fleste gikk også Astrid for den nest billigste kisten.

Bjarne

Bjarne er tydelig på at gravferden er for de gjenlevende. Hovedvekten skal derfor ikke ligge på hva man tror avdøde ville likt eller ønsket. Men det er også viktig at det skapes minner om den som er død. Gravferden skal vekke minner og knytte sammen det som har vært med det som er nå.

Han var ikke klar for å gå ut over det vanlige, men glad for at de hadde programmet fra farens gravferd seks år tidligere. Denne gravferden hadde moren vært med å planlegge, så da var det naturlig for ham å ta utgangspunkt i den.

Likevel ble det å planlegge gravferden å ta mange valg han egentlig ikke ønsket å forholde seg til. Også han trekker frem dette med kisten. Han fant det meningsløst å bruke masse penger på en fancy kiste. Og fortsetter slik:

Det er jo litt sånn nå vi er hos begravelsesbyrå, man har jo ikke lyst til å være knipen, det er jo ikke da man begynner å diskutere penger. Når det gjelder en begravelse har man ikke lyst til å virke gnien.

Han reflekterer videre over at det er vanskelig å vite hvor grensen mellom overdådig og gjerrig går, og kjente at det opplevdes bortkastet ut å bruke så mye penger på blomster som skulle kastes.

Det som betydde mest for Bjarne, var musikken. For ham taler musikken til følelsene og frembringer minner. Dessuten var musikk også viktig for moren.

Bjarne forteller at han ikke har noe sterkt forhold til kirken, men synes det ville vært rart om gravferden ikke var kirkelig. Han mener det har noe med tradisjon å gjøre, og understreker at det var trygt å slippe å tenke på at man skal gjøre det på en annen måte.

Bjarne: Det går jo litt på det med tradisjon, at man ikke, at man kanskje gjør det litt for andres del og litt fordi man ikke har lyst å begynne å finne ut av alternativene når man har en slik situasjon? Jeg synes det blir sagt veldig mange fine ting i kirken selv om jeg ikke nødvendigvis tror.

Jeg: Hva tenker du når presten står ved kisten (*henviser til jordpåkastelsen*)

Bjarne: Da ser jeg for meg plantene som vokser opp av jorden. Det er jo det som skjer. Det kommer nytt liv ut av jorden. Det går an å trekke mange livsvisdomsord ut fra både filosofien og bibelen. Jeg ser på det litt metaforisk. At det ikke er bokstavelig.

...

Jeg: Nå er det noe som er slutt, og da er det kanskje noe nytt som skal begynne?

Bjarne: Jeg tenker at vi lever to liv: Det livet til man dør, og så lenge de andre husker deg lever det sjlelige livet videre. Da lever vi i tankene deres. Så når de dør, da er man helt glemt og borte. Det er vel derfor mange er desperate etter å legge igjen noe stort her på jorden sånn at vi skal bli husket så lenge som mulig.

Likevel legger han til litt senere – med en påfølgende latter:

Men det er klart. Jeg tenker jo også det kan være at åndene er her og kan overvåke sin egen begravelse, hvem vet, det er det ingen som vet.

Bjarne uttrykte tydelig at han hadde respekt for kirkens ordening, og ville følge den. Han ville helst ha to salmer, men måtte det være tre, så var det helt greit det også.

Ja, det var jo det som var litt av poenget med å gå inn i tradisjonen, gå inn i de rammene, men likevel ha noen valg. Som er bra. Man kan velge musikk og sang og ... lese egen tekst.

Hanne og Ivar

Jeg intervjuet Hanne sammen med hennes ektefelle Ivar i deres hjem.

Hanne uttrykte stor takknemlighet over hjelpen hun fikk fra byrået og overfor konsulentens måte å hjelpe og veilede på. Hun forteller at hun var engstelig da hun kom, men at møtet gav en trygghet hun trengte. Samtidig sier hun at det i en slik situasjon er lett å bare si «ja, takk». Man er sårbar og usikker.

Igjen løftes detaljnivået frem som noe som i etterkant kjennes litt mye – som farge på teppe over katafalken, utvalget av kiste og alle blomstene som bare skulle destrueres etterpå. Var alt dette nødvendig?

Presentasjonen er så mangfoldig, at vi blir veldig opptatt av det. Kanskje det kunne begrenses litt? Midt oppe i sorgen som er til stede og ”jeg vil gjøre det best for henne”

og ”har du ikke hatt det godt her, skal du i hvert fall ha det pent og godt så de ser at du har vært et godt menneske”. Det tror jeg kan ligge veldig dypt.

Hanne forteller videre at kusinen hadde gitt skriftlig uttrykk for at hun ønsket seg en stor gravferd og hadde satt av penger i arven til dette. Hanne mente at det var viktig for kusinen hvordan hun fremstod – og i dette lå det at også gravferden måtte være førsteklasses.

Ivar mimrer tilbake til hjembygda som barn der kistene ble snekret hjemme på gården. «Det gikk bra det også», legger han til med et smil. Det var også en realitetsorientering i det å se kistematerialet ligge klart for neste dødsfall. Videre sier han:

Ivar: Døden er lite velkommen i vår tid, åpenbart. Jeg husker godt i den tid jeg vokste opp, gamle mennesker var veldig innforstått med sånn som det er i naturen. Nå er jeg vokst opp på en gård, ikke sant, vi var innstilt på at livet har en begynnelse og livet har en slutt. Det var en del av opplevelsen.

Jeg: Hvordan kan vi gjøre avskjeden med våre kjære til noe vi kan ta del i på en god måte?

Ivar: Det krever at seremoniene, slik de har vært tradisjonelt, at de opprettholdes. Det er det vi knytter våre tanker og følelser til, og som vi kjenner igjen. Det tenkte jeg da jeg leste om det du skal arbeide med: Hva skal forandres med dette? Jeg håper at det forblir sånn som det har vært.

Jeg: Du tenker at gjenkjennelse er viktig?

Han: Jeg tenker at det er meningsskapende.

Mens detaljnivået hos byrået ble i overkant mye for de pårørende, savnet de en grundigere gjennomgang hos presten. Gjennomgangen i sørgesamtalen var overskiftsmessig, og da Hanne i seremonien skulle frem å holde minneord ble hun litt tatt på sengen. Hun hadde ikke forventet at det skulle skje så raskt, og det ble litt krøll i papirene. Derfor ble minneordene kortere enn planlagt. Pårørende gir uttrykk for at de gjerne skulle hatt en bedre forståelse av det som skulle skje i kapellet.

Men de var veldig fornøyd med seremonien. Hanne uttrykker undring over at det ble så fint følelsesmessig, selv om hun ikke hadde «den kirkelige følelsen rund det», noe jeg forstår som at hun ikke har så sterkt forhold til troen og det kirkelige.

Jeg føler tilhørighet til kirken, og da har ikke jeg noen motforestillinger mot det. Da føles det veldig naturlig. Selv om jeg ikke kan være sikker på at det ikke kan være så mye etterpå. Da sier jeg som Margit Sandemo, hun svarte på et spørsmål om hva hun trodde om det som skjer etter døden: ”Jeg går bare og gleder meg, jeg, til hva som skal skje da” (...) Jeg har jo besøk av foreldrene mine fra tid til annen. Jeg ber til moren min og til vår Herre når jeg trenger hjelp. ”Mor, nå må du hjelpe meg, nå er det så vanskelig her”. Likedan som jeg også ber jeg om vår Herres hjelp, og så har jeg merket at jeg glemmer å takke, så jeg forsøker det og da (*latter*).

Hanne forteller videre at urnenedsettelsen ble viktig for henne, selv om hele situasjonen med representanten for gravferdsetaten i den lille snertne bilen, nesten ble litt komisk. Men det å få lov å sette urnen ned, var som å få sette et punktum. Det var godt.

Jon

Noe som Jon ser tilbake på som noe godt, var at det kom flere enn han regnet med i gravferden. Familien har til dels vært preget av dårlige relasjoner, men nå tenker han at gravferden kanskje kan bidra til at nye bånd knyttes og få en samlende funksjon.

Han understreker at han ikke er religiøs, men han liker at den kirkelige gravferden er noe samfunnet ennå er samlet om. Han mener at det er viktig for samfunnet å ha noen felles ritualer. Han har meldt seg ut av Dnk, men omtaler seg som kulturkristen, og at det er naturlig for ham å gå i kirken til kirkelige handlinger og kulturarrangement.

For sin egen del finner han visdom i kirkens tekster og han tenker at kirkens rammer gjør livet og døden til mer enn biologi – og at det er fint. Gravferden skal ikke bare være prosaisk. Ritualene er viktige. Videre understreker han hvor viktig musikken er og han synger gjerne med på salmene. Grensen hans går ved å delta i trosbekjennelsen og syndsbejennelsen, hvis han er i en gudstjeneste.

Jon reflekterer videre over hvem gravferden er for. Hans utgangspunkt er at den døde ikke lenger er her, og at gravferden derfor er for de pårørende. Men videre understreker han at dette ikke må trekkes så langt at den avdøde ikke lenger er relevant.

Han opplevde også prestens engasjement som fint. Særlig et dikt som presten valgte å lese, satte de pårørende pris på. Jon sier i intervjuet:

Jeg satte pris på diktet²¹ hans. Det passet godt. Apropos avdødes ånd. Det passet godt på ... Vi kunne ha plukket det ut selv, faktisk. Vi var hos byrået og plukket ut kiste. Den skal jo brennes. I couldn't care less.²²

På spørsmålet om hva han tenker er poenget med gravferden, svarer Jon:

Jon: Det er flere ting: Det er å sette punktum. For det var tydelig at punktum ikke var satt den dagen hun døde og heller ikke den dagen vi satt hos gravferdsbyrået.

Jeg: På hvilken måte var det tydelig at punktum ikke var satt da?

Jon: Sørgesamtale, for eksempel. Jeg tenker ikke så mye lenger, etter gravferden.

Vi snakker videre om hva som gjør gravferden viktig. Jon hadde en mor som til tider var kontrollerende og gav ham mye dårlig samvittighet. Da jeg spurte om hun fremdeles preget ham på denne måten – en liten mor som satt på skulderen og kommenterte livet hans – svarte han blant annet dette:

I den perioden fra hun døde frem til sørgesamtalen, da grublet jeg mye. Merket det på min egen... Så opplevde jeg en forløsning med mitt lille anfall her (*vi møttes på samme kontor som sørgesamtalen fant sted*). Da kom det fram. Jeg fikk sagt det. En slags sortering. Ikke bare sorg over henne, men over hele misæren. Og så tror jeg det satt i gang flere tanker. Det hjalp meg med tankene, og å skrive minnetalen. Da jeg da stod der og fikk sagt det jeg fikk sagt og hun ble kjørt bort i en elektrisk bil (*latter*), så ... og det lille treffe opp hos oss – og så ferdig. Jeg tror ikke jeg har en liten som sitter der nå. Jeg tror ikke det altså. Jeg er blitt mye mer bevisst på disse tingene, for nå kan vi sitte

²¹ Presten leste «Jeg holder ditt hode» av Stein Mehren i starten av sin tale.

²² Jon understreker at selv om kisten ikke var viktig for ham, ble urnen det. De fant en urne med et blomstermotiv som de opplevde som «kledelig» med tanke på hvem avdøde hadde vært.

og snakke om det. Men hvis jeg skal si at en gravferd skal fungere som en slags terapi – jeg tenker ikke akkurat på ... men på hele prosessen da, så tror jeg at den kan være det. Det tror jeg faktisk. Hele denne ivaretagelsen av kirken fra du kommer i kontakt med presten og til det er over.

Selv om heller ikke Jon brydde seg om valg av kiste, var han svært fornøyd med hjelpen han fikk fra byrået. For ham var det godt å kunne være i det litt praktiske hjørnet rett etter dødsfallet. Han var også glad for at de tok hånd om byråkratiet også.

Karen

For Karen var det svært viktig at minneordene ble holdt av pårørende, av en som kjente avdøde godt. Hennes erfaring med presters minneord var at de lett ble CV-aktige og med mange omtrentligheter.

Samtidig forteller hun at det var ulike reaksjoner på minneordene: Jon som holdt minneordene, valgte å rette talen særlig til avdødes barnebarn. Han ville minnes henne som den hun hadde vært som ung. Det betydde at han utelot en del av de tunge hendelsene i livet hennes, som det at hun hadde mistet to voksne barn. Dette ble vanskelig for andre i familien.

Her berøres balansen mellom fokus på den avdøde og de levende. For avdøde hadde det vært viktig «å aksle på å gå videre» når livet rammet. Derfor valgte Jon å ikke fokusere på tapet av barna. Men for de etterlatte til en av disse, ble det feil at hans død ikke ble nevnt.

Karen selv hadde brukt mye tid sammen med sine nærmeste til å finne salmer og musikk til gravferden. Det var det viktigste for henne. Hun tenkte på svigermoren sin, hvem hun hadde vært i verden og hva som kunne passet for henne. Mange av de salmene som hadde vært brukt i andre gravferder i familien, passet ikke inn i denne situasjonen.

Heller ikke denne familien brukte tid på salmer og musikk sammen med presten.

Lars

Lars beskriver seg som ganske troløs. I dette legger han at han ikke tror det finnes en Gud. I stedet kaller han seg en «die hard realist», men understreker at han deler kirkens verdisyn. Han er oppvokst på et sted med bedehus og omreisende emissærer som prekte svovel. Denne delen av troen er han ferdig med.

Til tross for dette mener han at kirken og presten har en viktig funksjon i samfunnet, og han opplever at kirken finnes der for ham, selv om han ikke selv har en gudstro – som den har gjort for mennesker i Norge i generasjoner. For ham er det viktig at kirken og presten har en rolle i lokalsamfunnet. Og det var viktig at kirken var der da barnet hans døde. Det fungerte som forventet: Kirken var der da han trengte den.

Han liker sjelesørgerbegrepet og synes kirken fyller et sosialt behov for et ritual. Han ser at kirken også har og skal ha en trosfunksjon og har respekt for dette, men for ham er det samfunnsfunksjonen som er viktigst.

Det var derfor helt opplagt for Lars at det skulle være en kirkelig gravferd da hans barn døde. Og kirken var der for ham, slik han hadde forventet.

I forbindelse med dødsfallet hadde familien et stort hjelpeapparat rundt seg og fikk tilbud om hjelp fra psykologer. Lars tenker at prestens rolle er noe mer enn dette. Presten kommer selvfølgelig inn med religion, men også med omtanke. Han tror at var dette som gjorde samtalene med presten så viktige.

Kontakten med byrået, derimot, opplevdes vanskelig. Fokuset ble feil: Her var det først og fremst formaliteter og en mengde valg som skulle tas – hvilken kiste, kors eller ikke på graven, osv. – og alt skulle selges. Omtanken var borte, og det opplevdes ikke respektfullt.

Fra selve gravferden løfter han frem betydningen av at familien fikk rom til å si noe selv og at musikken hadde tilknytning til barnet som var død. For Lars hadde det vært ille om han ble en passiv deltaker i barnets gravferd. Han trengte å være en del av både forberedelser og gjennomføring.

Familien skrev selv en sang til gravferden. Lars understreker at det var viktig at de fikk prege gravferden med musikk de selv ønsket. Han sier også at de var opptatt av om hvor strikt liturgien var, eller om det var mulig å ha noe regi selv.

Han mener det er en utfordring for kirken å finne en god balanse mellom rammeverk og innhold: Hvor tjukt skal rammeverket være og hvor mye rom skal det være innenfor veggene? For sin egen del sier han det slik:

Vi satte i hvert fall pris på i etterkant at det var god plass til å få tillempe. Eller for å si det på en annen måte: Det var plass til oss også!

Konklusjonen hans er at helheten ble fin: Det seremonielle rammeverket er viktig og minneord ved prest og familie, sanger og musikk, prestens tale fungerte som en helhet. Og slik han husker talen, var den mer spørrende enn konkluderende: «Hva er nå dette for noe?» Det er viktig at helheten gir mening. For pårørende som ikke har et nært forhold til troen, vil det være forstyrrende om presten bruker lang tid på utleggingen av en tekst.

Lars merket i tiden før gravferden at det var vanskelig for andre å forholde seg til ham. Folk visste ikke hva de skulle si, hvor de skulle se ...

Og han ble overrasket over hvor mange som kom i gravferden. Han syntes det var litt overveldende, men også fint. Han reflekterer rundt at det ikke først og fremst er *hans* gravferd, men *barnets*. Derfor er den viktig for flere enn nærmeste familie. Det er viktig for alle i både barnets og familiens kontaktflate å få tatt farvell.

Han forteller at han satt igjen med «en begravelse virker-følelse» etter gravferden, og beskriver nærmere:

Ikke fordi vi presterte noe. Det var bare at det ble en fin stund, vi hadde mange folk rundt oss. «*Navn*» er et lite sted. (...) Det var veldig fint.

Samtidig understreker han at gravferden ikke bare er der og da. Det handler om tiden før og tiden etterpå – det å få lov å være med på alle skrittene. For ham er dette en viktigere tilrettelegging, enn at gravferden skal være originalt med egne påfunn.

Lars nevner også sykehuspresten som viktig for helheten. Han møtte familien flere ganger gjennom den korte tiden de var på sykehuset, og han var blant annet med da barnet ble lagt i kisten. Han hadde kunnskap og kunne forklare. Og han gav trygghet i møte med døden: «Sett deg ned og hold hånden hennes, så blir den faktisk varm». På de store spørsmålene om livet og døden gav han ikke svar, men han var der og guidet gjennom. Og det var ikke masse bønn. Det var helt åpent. Han var helt klart prest, og han var helt klart der for å vise omsorg for de sørgende. Lars tenker at det kanskje er selve momentet.

Mette

Mette forteller at det var helt naturlig å ha en kirkelig gravferd – selv om barnet ikke var døpt. «Døden hører med i kirken på et vis», sier hun. For henne handler det bl.a. om alvor og om slekters gang – de lange trådene som ikke hører hjemme så mange andre steder. Dåp handler om livets under – det er fint. Men gravferd er seriøst.

Videre fremhever Mette at det var viktig for henne og familien at lokal presten kom hjem til dem samme kveld som barnet døde og at de var i løpende kontakt og dialog frem til gravferden. Tidlig kontakt med presten ble mulig fordi de selv kjente til hvem som var prest og tok kontakt.

Også Mette forteller at sykehuspresten var viktig for sorgarbeidet den første tiden. Han hadde stor kunnskap og en trygghet i møte med døden og brukte mye tid sammen med familien på sykehuset, sammen med det døde barnet. Mette tror ikke de hadde klart å sørge i rommet sammen med barnet, uten denne hjelpen.

Hun forteller at både sykehusprest og lokal prest var autentisk og naturlig tilstede i situasjonen og klarte å skape en balanse mellom glede og alvor. «Hvis dere klarer å bære det som kirke, blir det veldig kraftfullt», sier hun. «Hvis det bare blir alvor, og det nesten ikke blir mulig å si noe, så blir det så tungt.»

Hun fremhever videre at prestens rolle handler om å gjøre døden til en del av livet. Ved å være både medmenneske og profesjon er presten med å gjøre døden til noe naturlig. Hun mener at dette er en kompetanse som ikke så mange andre har.

Både gravferd og minnestund var i den lokale kirken. På denne måten ble prest og kirke et samlende punkt som var fint og trygt og riktig. Det fylte et behov i denne første tiden, noe som også var viktig med hensyn til alle barna som kom i gravferden.

Det var også viktig med oppfølging av presten i etterkant av gravferden, nå som denne historien knyttet dem sammen.

Mette forteller at møtet med byrået ble vanskelig. Det var ikke noe lindrende over alt som skulle ordnes, bare vondt og ubehagelig. Hun kunne også tenkt seg at det var presten som samarbeidet med dem om dødsannonser. Annonsen gjør det som har skjedd så tydelig og

det er viktig at det reflekteres godt rundt denne. Kanskje hadde det vært godt å få litt mer tid på å tenke denne ut sammen?

Siden dialogen med presten startet allerede samme kveld som barnet døde, var det også mye av det som ble tatt opp hos byrået som allerede var ivaretatt, som samtalen rundt salmer og musikk. Gjennom løpende samtaler med presten fikk planene tid til å modnes litt.

Mette forteller at de fikk ordnet alt de måtte hos byrået, men stiller spørsmål ved om det er rett at en kommersiell aktør får for stor plass i en gravferd.

Når det gjelder selve gravferden i kirken, sier Mette at hun synes det er vanskelig å relatere til mange av tekstene som brukes. Hun ser for seg en annen tid, med sult og nød. Men hva betyr tekstene for oss som lever i vårt samfunn i dag? Kirken må klare å gjøre dette relevant.

Hun spør videre om noe trengs å gjøres med liturgien. Det skal ikke være hipt, men fortellingene må gjøres relevant. «Fra sult og nød til ensomhet og utrygghet.»

Hun reflekterer også rundt en usikkerhet i møte med kirken, når man ikke har vært der så mye. Det er et behov for å få forklart rammen skikkelig, sånn at det ikke blir så skremmende, men mer konkret.

Mette opplevde seremonien i kirken som viktig, som en markering av at noe er slutt. Det var et «før og etter» gravferden. Egentlig tenkte hun at hun ikke maktet å gjennomføre den, men etterhvert skjønnte at den var viktig også for andre – og at den ville bli viktig for henne. Nå i ettertid sier hun at det var en vond markering, men at den hadde en terapeutisk effekt. Det gav også en mening til seremonien at den var noe andre ønsket å ta del i.

Noen av de spørsmålene Mette sitter igjen med etter å ha mistet et barn, er knyttet til at det vi ikke vet om døden: Hvor er barnet mitt blitt av? I intervjuet sier hun:

Du sa at hun er i Guds hender og der har hun det godt. Det er kanskje det beste svaret man kan gi?

Jeg spør videre om det ble for enkelt for dem. Da svarer hun:

Ja ... for hva betyr det? Følger hun med på oss? Er hun på et sted. Hun var så levende og så var hun plutselig borte. Det var ikke til å fatte.

Også spørsmål knyttet til hvorfor det skjedde, har hun strevd med. Var det en mening? Og hvorfor lar Gud sånne ting skje?

Igjen understreker hun at det som først og fremst var viktig for henne i den store sorgen, var at presten var der over tid, både før og etter gravferden: Ikke først og fremst med svar, men som en medvandrer med sin egen innfallsvinkel. Både medvandrer og prest. Det var lindrende.

Nora

Det siste intervjuet jeg gjorde, var med en mor som for 14 år siden fulgte sitt åtte dager gamle barn til graven. Hun og familien valgte imidlertid en humanetisk gravfred. På dette

tidspunktet var hun medlem av kirken, og barnet ble døpt på sykehuset like etter fødselen. Likevel valgte familien bort en kirkelig gravferd.

Begrunnelsen for dette var først og fremst behovet om kontroll i en situasjon som var preget av krise og manglende kontroll. Og den faktoren som skapte størst usikkerhet, var presten. Hva kom han eller hun til å si? Kom presten til å hevde at det var en mening med at barnet døde? Mor var redd for å bli provosert og at noe strengt skulle ligge under. Hun hadde et sterkt ønske om at talen skulle være noe som talte til henne. Derfor ble det viktig å vite hvem som skulle si noe og hva som skulle bli sagt. Dessuten var musikken veldig viktig. Hun var nesten helt manisk – ifølge henne selv – på at alt skulle bli riktig.

Mor opplevde i denne situasjonen at en seremoni i regi av HEF gav større kontroll. Her fikk hun være med å legge alle føringene.

Kapellet ble pyntet med hvitt og lyseblått, programmet lignet mer en dåpsinvitasjon enn et gravferdsprogram. Slike ting betød masse. Siden barnet døde så tidlig og dåpen ikke ble feiret med fest, ble gravferden stedet der barnet på en måte skulle «puttes ut i verden» samtidig som de tok avskjed med ham. Foreldrene trengte at det ble snakket om ham i et større fellesskap, slik at også andre kunne få en relasjon til ham.

Og mange kom, også fjerne slektninger som ikke var ventet. Det var fint. Det betød mye. Og gravfreden fikk betydning for dem som kom. Senere fortalte en fjern slektning, en eldre mann, at han selv hadde hatt en liten bror som døde, men som aldri fikk en begravelse. Denne dagen opplevde han at det også ble en gravferd for den broren det aldri senere ble snakket om.

Intervjuer – prestene

Ingen av prestene mine snakker i ordelag som minner om beskrivelsen i *Alminnelige bestemmelser*²³ når de uttrykker hva som er viktig for dem å formidle i en gravferd. Det gjelder både mht. hvordan de møter pårørende og hvordan de leder gravferden. Mens kirkens forskrifter ser ut til å ha fokus på *hva* som skal formidles til de pårørende, er prestene mine opptatt av *hvordan* de pårørende kan møtes på best mulig måte. De pårørende er ikke objekt for prestens og kirkens egen (og kanskje skjulte) agenda. I stedet får de være subjekt, levende mennesker, som prestene ønsker å være tilstede for, hjelpe, trøste, skape mening osv.

Tørst og håp

Prestene bekrefter mitt inntrykk fra sørgesamtaler og gravferd: De har i et klart sjelesørgerisk fokus i sitt arbeid med gravferden. Det som sies fra lesepulten skal være omsorgsfulle og trøstende ord i møte med død og sorg. Gravferden er ikke stedet for å gå inn i vanskelige teologiske spørsmål og drøfte disse. En prest uttrykker seg slik:

Det viktigste er at kirken er tilstede når mennesker er i sorg. At vi skaper rom hvor de kan komme til oss – og vi kan komme til dem – og hvor de kan avlaste, snakke om det de har opplevd. (...) Det er jo det jeg legger mest arbeid i – i andakten – for jeg vil at den skal ha noe å gjøre med deres liv. At de gjenkjenner seg i livet til den avdøde, at det

²³ *Alminnelige bestemmelser* for gravferd er vedtatt av Kirkemøtet 2002.

har noe å gjøre med deres samhold som familie – eller ikke-samhold – eller hvordan de har opplevd livet.²⁴

Derfor handler det om å møte mennesker som er i sorg på en god måte. Prestene bruker begreper som «bearbeide og forløse sorg» og «jeg prøver jo alltid å gi trøst og håp.» En sier det også slik:

Jeg tenker at den teologiske og kristne tilretteleggelsen av dette handler om å ... å snakke sånn at håpet lever, eller våkner. (...) Hvis det skal gi noen mening med kristen bearbeidelse av død, så må det handler om Jesu oppstandelse og det håp som lever i verden etter det. (...) For den personlige måten, hvordan man fyller dette, så kan man noen ganger – i stedet for å snakke om håp – snakke om den kjærligheten man har opplevd gjennom livet, på en måte forsøke å holde frem det guddommelige nærværet i godt liv.²⁵

Men selv om prestene har fokus på det sjelesørgeriske – trøst og håp – så er de først og fremst opptatt av å snakke et språk som kommuniserer med de pårørende og gir mening inn i deres livssituasjon, uansett hvem de er. To av prestene uttrykker eksplisitt at de tilpasser forkynnelsen etter avdøde og pårørendes forhold til troen. Den ene uttrykker at andakten i noen tilfeller blir «livssynsåpen». Vedkommende fastholder imidlertid at det er en teologi som ligger bak dette valget. En annen sier det slik:

Kanskje særlig i Oslo hvor det er ganske sekulært og manges erfaringer med kirken er gravferder, som nære eller distanserte pårørende, så kanskje det kan gi inntrykk – skape et inntrykk, en oppfatning av at kirken er åpen, den er ikke lukket rundt seg selv, men den kan møte folk der de er. Kanskje litt pretensiosøst sagt, men jeg håper det kan være ... Det tror jeg ganske mange av oss som er prester her i Oslo gjør. Vi møter de pårørende og forankrer forkynnelse og seremonien deretter.²⁶

Og en slik tilpasning kan gå begge veier. Samme prest utdyper:

Jeg er nok en kameleon i gravferder. Der retter jeg meg veldig etter de pårørende – eller den avdøde – også hvis vedkommende var medlem av NLM. Jeg kan spille ut alle de kortene også.

Et av prestene problematiserer begrepet «vekke og nære» – med henvisning til kirkelovens beskrive av menighetsrådets oppgaver.²⁷ Problemet knyttes til den tiden vi lever i og de menneskene vi møter: For mange av dem er Gud død, og de fleste har det relativt greit så lenge de lever. Det er ikke alle som opplever legemlig og åndelig nød. Det er ingen selvfølge at folk kjenner behovet for et håp. Derfor vil presten vil i stedet søke å speile et guddommelig nærvær i folks liv eller en himmel over det hele – det guddommelige nærværet i et godt liv og kjærligheten mellom oss mennesker.

Jeg prøve å speile et guddommelig nærvær i folks liv eller en himmel over det hele. Det tenker jeg er en viktig del av det vi gjør i gravferden, eller begrunnelsen for hvorfor vi gjør det²⁸

²⁴ Prest 2

²⁵ Prest 3

²⁶ Prest 4

²⁷ «å vekke og nære det kristelige liv i soknet, særlig at Guds ord kan bli rikelig forkynt, syke og døende betjent med det, dømte gis dåpsopplæring, barn og unge samlet om gode formål og legemlig og åndelig nød avhjulpet.»

²⁸ Prest 3

Ingen av prestene er opptatt av «å oppnå noe» overfor de pårørende, annet enn å være til hjelp og trøst, fortolke livet og ritualisere døden slik at vi «setter folk bedre i stand til å møte de endringene som har skjedd i livet sitt» og «snakke sånn at håpet lever, eller våkner».

Rituell bearbeiding kan i prinsippet være hva som helst, men jeg tenker at den teologiske og kristne tilretteleggelsen av dette handler om å å snakke sånn at håpet lever, eller våkner.²⁹

Liturgien

Ingen av prestene sier at de går ut av gravferdens liturgiske ramme, selv om de pårørende skulle ønske det. Dette henger først og fremst sammen med at liturgien er med å gjøre oss til et fellesskap. Vi følger *kirkens* ordning. Det er kirkens tro som bærer, ikke prestens eller de pårørendes. Liturgien bærer i seg det at vi trenger å høre til – både hos Gud og hos hverandre.

For meg er det viktig [å følge kirkes liturgi] fordi det handler om det fellesskapet gjør. Jeg er ikke i stand til å bære dette. Hvis jeg skal holde på med det, så må det være en større sammenheng, og det kan jeg ikke si fra meg. Det gjelder både tradisjon og den samtiden vi er.³⁰

Men selv om prestene er opptatt av å holde seg til kirkens ordning og stort sett opplever de at den fungerer godt, avviker samtlige likevel på noen steder. Og på to punkt avviker alle:

1. For det først dropper de Joh. 3,16. Ingen ønsker å skissere opp frelse–fortapelses-aspektet som en ramme for gravferden. Perikopen fra fortellingen om Nikodemus er tatt ut av sin sammenheng når den leses i en gravferd, hevder en av prestene.
2. Det andre punktet der samtlige avviker fra gjeldende ordning, er innledning til skriftlesning. Der heter det i liturgien: «La oss høre hva Guds Ord vitner om livet og døden, om dommen og vårt håp i Jesus Kristus.» Den ene presten hadde ikke et tydelig formular, men gikk rett på lesningen («Det står skrevet ...»). De øvrige prestene innledet med noe som fremstod som en fast ordning, ulike varianter av: «La oss høre lest fra Bibelens ord, om livets begynnelse i Gud og Guds omsorg med oss i liv og død», et formular jeg også har brukt selv.

«Den lille bibel»

Flere trodde at Joh. 3, 16 var en valgmulighet (som i dåpsritualet), og ble overrasket da jeg kommenterte at det er et fast ledd i gravferdsritualet. Så utelatelsen hang for flere sammen med denne tenkte valgmuligheten, men de bekrefter at leddet ble utelatt på fast basis. Det velges aldri inn. En prest sier:

Jeg opplever at litt sånn er nok også Joh 3,16, for der henger man seg opp i sånne nøkkelord som ”fortapt” og så er den helt revet ut av sin sammenheng. (...) Det står i en samtale om hvordan vi blir født på ny. Ikke om tro og fortapelse. (...) Jeg opplever det som misbruk av teksten å ha den der. For meg er det ubegripelig at det ... jeg tror ikke det hadde skjedd hvis vi hadde hatt noen flere doktorer i bispekollegiet. Da tror jeg de hadde skjønt ... Og selvfølgelig er det en pietistisk tradisjon.³¹

²⁹ Prest 3

³⁰ Prest 3

³¹ Prest 3

Videre understreker prestene at flere pårørende i sørgesamtalen var åpen på at avdøde ikke hadde en spesiell uttalt tro. Da oppleves det som et dårlig pastoralt skjønn å svare på denne fortroligheten ved å innlede selve gravfreden med å lese det som kan høres som at «de som ikke tror skal gå fortapt». Slike ord roper høyt ved en bære – selv om dette bibelverset ikke trenger å forstås slik.

Dommen

I sitt vedtak i *Alminnelige bestemmelser* har kirken sagt at gravferden skal uttrykke det grunnleggende i kristen tro, herunder «at det på dommens dag skal stå til ansvar for sitt liv».

Det er med dels samme begrunnelse som over, prestene begrunner sin omskriving av innledning til skriftlesning, og utelatelsen av ordet «dommen». Når de verken leser eller taler om dommen, blir det unaturlig å si at det skal skje.

All forkynnelse i en gravferd vil ha den spesifikke situasjon – altså døden generelt og den avdøde spesielt – som tolkningsramme for alt som skjer. Selv om forkynnelsen har de pårørende som adressat, vil en forkynnelse av dom fort knyttes til et spørsmål om frelse og fortapelse for den avdøde, og ikke til noe som først og fremst er relevant i vårt eget liv. En gravferd er en vanskelig pedagogisk situasjon å forkynne inn i, rundt et tema som «dom».

Når det oppleves problematisk å tematisere «dommen» i en gravferd, henger det sammen med at mange pårørende først og fremst hører ordet i betydningen «dom til frelse eller fortapelse», i stedet for i betydningen «gjenopprettelse og rettferdighet».

Skriftlesninger

Et punkt i liturgien der noen av prestene sier at de til en viss grad avviker fra ordningen, er valg av tekstene til skriftlesninger. I den forrige ordningen for gravferd står det eksplisitt at det skal leses én tekst fra hver av de oppsatte tekstgruppene. I den nye liturgien fra 2002 står det imidlertid på denne måten: «Her følger tre lesninger. Tekstene velges slik at de dekker de innholdsmomenter som er nevnt foran.» Til slutt følger det tre tekstgrupper, men det kommer altså ikke eksplisitt til uttrykk at de tre tekstene skal komme fra de tre tekstgruppene. Dermed kan det diskuteres om det faktisk er et avvik å lese andre perikoper.

Samtidig ser jeg at mine prester ikke tolker gravferdens oppdrag på samme måte som beskrevet i *Alminnelige bestemmelser* hvor det står at «tekstene velges slik at de dekker de innholdsmomentene som er nevnt foran». Ingen av mine prester velger tekster som dekker alle de fire temaene «skapt, frelst, dømt og oppstått». I stedet velger de tekster som vekker håp og som formidler trøst.

Overgivelse

En liten variasjon i liturgien hos en av prestene, var å legge til det lille ordet «nå» under overgivelsesbønnen: I stedet for en beskrivende form: «... vi overgir henne i dine hender» ble det brukt performativ tale³² og avdødes navn ble nevnt: «*Nå* overgir vi *NN* i dine hender». Denne formuleringen har jeg selv også brukt de siste årene.

³² Tale som handling

Unøyaktigheter og frihet

Som helhet var prestene relativt trofaste mot liturgien – og opptatt av å være det. Enkelte små variasjoner og vrier viste seg i intervjuene å være «unoter» som presten ikke var bevisst på selv. En av prestene uttrykte glede over spørsmålet jeg stilte til et konkret avvik, fordi det var ubevisst. Videre vil vedkommende gjøre dette annerledes.

Noen varianter «bare ble sånn» i den gitte settingen, f.eks. at navnet ble nevnt ved jordpåkastelsen, nesten som ved dåpen: NN, av jord er du kommet, osv. Dette er nok et resultat av at mange prester i dag er genuint opptatt av å *kommunisere* med deltakerne i gravferden – de ønsker å *gjøre* handlingen, ikke *lese ordrett opp* fra kirkens ordning. Presten i dette tilfelle hadde ikke med seg liturgi-boken frem til båren, men sa frem ordene ved jordpåkastelse, skriftordet fra 1. Pet. 3 og velsignelsen uten bok/manus.

Tekstene

Særlig den ene presten virket å ha lagt ned mye arbeid i valg av tekster. Selv om dødsfallet familien nå stod overfor var det vi kan kalle «normal død», hadde de nærmeste pårørende mange tøffe erfaringer med seg inn til gravferden. Presten tok tydelig utgangspunkt i pårørendes erfaringer da tekster ble valgt, ikke i *Alminnelige bestemmelser*'s pålegg om å sørge for at «det bibelske budskapet skulle komme til uttrykk i sin fylde». I intervjuet kommer det frem at denne presten ofte leser fra forkynneren, men at vedkommende denne gangen valgte annerledes:

De hadde opplevd så mange tap, de hadde en del sorg, og da tenker jeg at trøstetonen i Salme 23 passer bedre enn den litt mer poetiske fabuleringen over livet og døden i Forkynneren.

Videre fortsatte presten med å sitere Paulus: «For ingen av oss lever for seg selv, og ingen dør for seg selv. Om vi lever, så lever vi for Herren, og om vi dør, så dør vi for Herren. Enten vi da lever eller dør, hører vi Herren til.»³³ Dette er bare starten av en lengre perikope i tekstutvalget. De fire siste versene ble utelatt, vers der dommen tematiseres eksplisitt. Og vi har allerede sett at dommen ikke er et tema som prestene finner relevant for gravferdens situasjon. Ved å stoppe lesningen ved «... hører vi Herren til», blir verset et trøstevers.

Prest 4: Det er noe av det mest spesifikt kristne Paulus vi har – det var litt motsetningsfylt, men igjen jeg tror det var denne konteksten, at jeg ville at de skulle få – «ingen lever og ingen dør for seg selv» Det var en del ensomhet her og selvmord (...). Mannen, han tok jo sitt eget liv. Det var mye død.

Jeg: Ja, det var også et barnebarn som var død.

Prest 4: Ja, så jeg tenkte at Paulus sin skråsikkerhet kunne bidra litt.

³³ Rom 14, 7-8. Hele perikopen som er foreslått i tekstgruppe II som er Rom 14, 7-12:

«For ingen av oss lever for seg selv, og ingen dør for seg selv. Om vi lever, så lever vi for Herren, og om vi dør, så dør vi for Herren. Enten vi da lever eller dør, hører vi Herren til. Det var derfor Kristus døde og ble levende igjen, for at han skulle være Herre over både levende og døde. Men du, hvorfor dømmes du din bror, eller hvorfor ser du ned på din bror? Vi skal alle fram for Guds domstol, for det står skrevet:

Så sant jeg lever, sier Herren, for meg skal hvert kne bøye seg, og hver tunge skal bekjenne Gud.

Så skal altså hver enkelt av oss avlegge sitt eget regnskap for Gud.»

Kirkens rolle

Alle prestene tenker at prestens og kirkens rolle i møte med gravferden er viktig.

Det viktigste er at kirken er tilstede når mennesker er i sorg. At vi skaper rom hvor de kan komme til oss – og vi kan komme til dem – og hvor de kan avlaste, snakke om det de har opplevd. Kanskje og gi mening med døden – vanskelig å si, men snakke om meningen med livet. Og at døden er en del av det. Og jeg prøver jo alltid å gi trøst og håp. Det er jeg opptatt av.³⁴

En annen sier det slik:

[Gravferden] er en rite, det er en overgangsrite. Den har en side som handler om å bearbeide og forløse sorg, sette folk bedre i stand til å møte de endringene som har skjedd i livet sitt. Så jeg tenker at det er et diakonalt aspekt. (...) Jeg prøver å speile et guddommelig nærvær i folks liv eller en himmel over det hele. Det tenker jeg er en viktig del av det vi gjør i gravferden.³⁵

Vi ser at prestene har en sjelesørgerisk tilnærming til gravferden. Det handler om å være tilstede for mennesker som er i sorg. Men det handler også om å være tilstede som prester, som kirke. Det sjelesørgeriske og det evangeliske henger sammen – «gi trøst og håp». Vi har tidligere sett at er helt sentralt for alle prestene «å snakke sånn at håpet lever».

Og det var på spørsmål fra meg om hva vår rolle kan være i en tid som vår, at en av prestene sa noe som skulle blir viktig for prosjektet videre:

Hva er vårt kall da, i denne tiden hvor folk er sånn og vi bruker hele livet vårt på å bygge identitet og legge bilde ut på Facebook og presentere ... Vi er sånn, det er vår tid, det er de menneskene, det er medlemmene våre, det er de som Jesus døde og oppstod for. Vi kan godt si at det var bedre før, men nå lever vi nå.³⁶

Kirken kan ikke operere som om verden og mennesker er på en annen måte enn vi er. Kirken er jo av mennesker som lever her og nå. Kirken må finne sin rolle *i* vår tid, ikke som et **alternativ til** vår tid.

DRØFTING

Hva er en kirkelig gravferd?

Hva er en god, kirkelig gravferd i 2020? Kan kirken svare på ønsker og behov som pårørende har når de kommer til kirken?

Alminnelige bestemmelser

I *Alminnelige bestemmelser*³⁷ pkt. 2 heter det at liturgien skal uttrykke det grunnleggende i den kristne tro. Dette beskrives nærmere på denne måten som: «at mennesket er Guds skapning, at Gud gjennom Jesu Kristi død og oppstandelse og troen på ham har lagt

³⁴ Prest 2

³⁵ Prest 3

³⁶ Prest 3

³⁷ Ordning for Gravferd fra kirke eller krematorium, vedtatt på Kirkemøtet i 2002

grunnlaget for menneskets frelse, at det på dommens dag skal stå til ansvar for sitt liv, og at det skal gjenreises i legemets oppstandelse.»³⁸

Når det så videre i pkt. 3 sies at «Gjennom valg av skriftlesninger, bønner og salmer og det som ellers sies og gjøres, skal alle som har ansvar for eller medvirker til gravferdshandlingen, bidra til at *det bibelske budskap kommer til uttrykk i sin fylde*» (min utheving), er det naturlig å tenke at «*det bibelske budskap ... i sin fylde*» er forstått som beskrevet i pkt. 2.

Bestemmelsene sier videre at

- gravfreden er fellesskapets siste tjeneste overfor sine medlemmer,
- at den døde legeme skal behandles på verdig vis og får en verdig gravferd, og
- at gravferden en kirkelig handling av gudstjenestelig karakter.

Vi ser at kirkens bestemmelser har fokus på at gravferden skal formidle det kristne trosinnhold på en bestemt måte og at den er en gudstjenestelig handling, samtidig som de sier noe om verdighet overfor avdøde og fellesskapets tjeneste over for sine medlemmer.

Retningslinjer som sier alt, sier fort ganske lite. Dette er kanskje kjernen i den utfordring vi som prester står i når vi skal utøve vår profesjon i tråd med de retningslinjer som finnes. Kirken har sagt «ja, takk, begge deler»: Vi skal legge til rette for en gudstjeneste der forkynnelsen av den kristne tro «i sin fylde» kommer til uttrykk, samtidig som vi skal utføre en tjeneste overfor både avdøde og pårørende. Hva denne tjeneste består i, er ikke bestemt ut over at den skal være verdig.

Gravferden som gudstjeneste

Hva betyr det at en gravferd er en gudstjeneste? På kirken.no er gudstjenesten forklart slik:

I gudstjenesten kommer vi sammen for å søke Gud. Å feire gudstjeneste beskrives i Salmenes bok som å tre fram for Guds ansikt. I Salme 42,3 heter det: «Min sjel tørster etter Gud, etter den levende Gud. Når skal jeg få komme frem for Guds ansikt?»³⁹

Dette er en definisjon som også kan romme gravferdens anliggende – at vi søker Guds nærvær i sorgen og at vårt håp er rettet mot den oppstandne Kristus.

Samtidig er det noe vesentlig som skiller søndagens gudstjeneste fra gravferden. For mens søndagsgudstjenester er en repetisjon av påskedagens feiring av *oppstandelsen* (som derfor kan beskrives som *gudstjenestens sak*), så er det noe annet som bringer oss sammen i gravferden en alminnelig hverdag. Selv om troen på oppstandelsen er et premiss også når vi samles til en kirkelig gravferd, men *gravferdens sak* er en annen.

Gravferdens SAK er at en av våre kjære er død. Det er *det* som bringer oss til kirken denne dagen. Og når de pårørendes kommer til kirken, er det med forventningen om at vi skal ha fokus på SAKEN. Derfor definerer de pårørende kirkens tro og tradisjon som *rammeverket* for gravferden, mens avdøde skal være den som preger *innholdet*. Vi ser at kirkens

³⁸ Refereres til lenger nede som «skapelse, frelse, dom og oppstandelse»

³⁹ <https://kirken.no/nb-NO/kristen-tro/gudstjeneste/>

definisjoner og bestemmelser ikke uten videre korresponderer med de pårørendes forventninger.

Gravferden som avskjed

I *Alminnelige bestemmelser* understrekes det også at gravferden er «fellesskapets siste tjeneste overfor sine medlemmer». Men denne tjeneste har ikke fått en nærmere bestemmelse annet enn knyttet til begrepet «verdighet»: Kirken skal sørge for en *verdig* behandling av det døde legemet og en verdig gravferd. Hva denne verdighet består i, beskrives ikke.

Mine pårørende søkte kirken fordi den representerte en tradisjon, noe trygt og kjent, i møte med døden. De hadde et ønske og en forventning om en verdig gravferd – og selv om de ønsket kirkens medvirkning, ville de at gravferden skulle preges av avdødes liv; hvem hun var. En tanke eller forventning om at gravferden skulle formidle det grunnleggende i den kristne tro, ja til og med «*det bibelske budskap ... i sin fylde*», hadde ingen av dem.

Og i forlengelsen av dette vil det også være naturlig å se på hvordan troen faktisk kommer til uttrykk i en gravferd og om det finnes det bedre måter å la den kristne tro komme til uttrykk i en gravferd, enn å legge frem troen «i hele sin fylde».

Fellesskap

Ingen av mine pårørende hadde ikke noen særlig forventning til kirkens budskap, men det skjedde likevel noe i forbindelse med gravferden som overrasket de fleste av dem, noe de ikke var forberedt på.

Det som betydde mest for dem når de ser tilbake på gravferden og planleggingsfasen, er det mellommenneskelige: Måten de ble møtt på hos byrået, samtalen med presten, at presten ledet gravferden på en god måte og alle dem som kom i gravferden. Og det var særlig to faktorer betydde mer enn de hadde trodd:

Presten og sørgesamtalen

Nesten alle gir uttrykk for at sørgesamtalen ble viktigere enn de hadde trodd. Her fikk de bearbeidet opplevelser og følelser, her fikk de reflektert over det som hadde vært og det som skulle komme. Dette gjaldt særlig de tilfellene der sørgesamtalen utviklet seg til å bli en samtale av sjelesørgerisk karakter.

Prestene var ikke først og fremst opptatt av å planlegge seremonien, men av å få til en god samtale. Alle mine pårørende valgte å ha minneord selv – hele eller en del – så samtalene tok i liten grad utgangspunkt i prestens eget behov for egne forberedelser. Likevel var prestene interesserte og inviterte til en samtale like grundige som om de skulle hatt minneordene selv. De var ekte engasjert i situasjonen til de pårørende og hadde evnen til å være nær og lytte. Mest eksplisitt ble dette kanskje uttrykt i case 4, der presten starter hele sørgesamtalen på denne måten:

Ofte er det viktigste med en sørgesamtale at det skal skrives en minnetale, men det er jo ikke situasjonene i dag. Du skal holde den selv. Det fritar meg fra notering og sånne ting. Så da har jeg bare lyst å spørre litt: Hvem var «avdøde», fortell litt om henne, fortell litt hva som har skjedd.

Den ene av sørgesamtalene skilte seg ut fra de øvrige, ved at det var de pårørende selv som tok ledelsen fra starten av. Denne samtalen ble i større grad preget av formaliteter, men kanskje også fordi presten her prioriterte en gjennomgang av det som var avtalt hos byrået, før det ble invitert til en samtale om det livet som pårørende skulle ta farvel med. De pårørende hadde nok heller ikke et opplevd behov for en fortrolig samtale. Mor var gammel og tiden var inne. Og da den ene sønnen skulle ha minneord selv, fikk ikke mors lange liv noe særlig fokus i sørgesamtalen.

Samtidig gikk de etterlatte på denne måten gikk glipp av en mulighet til å reflektere rundt hva mor hadde betydd for dem og hva det nå ville komme til å bety at hun var død. De bekreftet et sterkt samhold i familien, men viste samtidig ikke så stor lydhørhet overfor hverandre. Han som hadde minneordene valgte sitt eget perspektiv («Kjære mamma»), uten at de andre syntes at det var unaturlig. «Det var sånn det ble».

De tre øvrige samtalene tok på en annen måte utgangspunkt i selve SAKEN – den avdøde og hennes liv. Dermed ble det sjelesørgeriske gitt prioritet. Om sørgesamtalen i den siste casen hadde blitt annerledes om presten la opp samtalen på en annen måte, er umulig å si, men det er interessant se at de øvrige samtalene fikk et tydelig sjelesørgerisk preg, selv om pårørende ikke nødvendigvis hadde forventet at det skulle bli sånn.

For kirken er den manglende forventning og tillit til kirkens budskap, et aspekt som gjør det er viktig å fastholde sørgesamtalen som avgjørende for gravferden. Her er det mulig å lytte til de erfaringer som gjør at pårørende tenker eller frykter at presten skal «benytte seg av anledningen» til å preke om synd og fortapelse. Vi har sett at denne frykten har ofte en konkret årsak.

Temaer som er vanskelig å adressere i en enveis tale til en større forsamling (f.eks. prestens tale i gravferden), kan likevel berøre og være viktige for enkeltmennesket. For prester og teologer kan det være opplagt at f.eks. «dommen» ikke handler om «frelse eller fortapelse», men rettferdighet, tilgivelse og oppreisning. Likevel er ord som «dom» uegnet et gravferdsritual, fordi alt som skjer i en gravferd, er uløselig knyttet til gravferdens SAK, nemlig den som vi tar farvel med. Det blir derfor vanskelig å snakke om temaer som dom eller synd, uten at det relateres til avdøde – og uten at de pårørende hører en diskusjon rundt frelse og fortapelse.⁴⁰

Det senmoderne mennesket bruker ofte andre ord om det i livet som går galt og det vi strever med, enn det kirken tradisjonelt har gjort. For enkelte handler dette om det vi skammer oss over, og ingen pårørende vil at gravferden skal bli en pinlig affære eller et skammens utstillingsvindu. Derfor må det først skapes en tillit til at presten tar imot det som fortelles. Sørgesamtalen er i denne forbindelse helt nødvendig og en gylden anledning for de pårørende til å fortelle og snakke om det som ellers skyves under teppet. Det var fint å oppleve at dette skjedde i flere av sørgesamtalene jeg fikk være med å observere.

⁴⁰ Se videre diskusjon under overskriften *Kirkens budskap – Forkynnelsen*

Deltakelse i gravferden

Det andre som ble fremhevet i intervjuene som av større betydning enn forventet, var deltakelsen fra dem som kom i gravferden. De pårørende hadde i liten grad tenkt gjennom hvem som ville dukke opp og ble både glad og overrasket over alle som kom.

Å være en del av et fellesskap ser altså ut til å være noe av nøkkelen til det som gir mening til den kirkelige gravferd. Det å være menneske blant andre mennesker. Hvis vi skal ta dette på alvor som kirke, må vi tenke større om gravferdens innhold enn det bestemmelsene beskriver som fylde i den kristne tro. Troen kommer til uttrykk ved at vi er samlet i kirken om en liturgi, med musikk, tekster, taler og bønner, fordi vi **trenger** hverandre, både for å kunne tro i møte med sorg, død, lidelse, ondskap og alt som er mørkt, og vi trenger hverandre på veien videre. Når vi møtes i kirkens rom er det fordi Gud er kommet nær i alt dette, og er sammen med oss i alt det menneskelige – helt inn i døden.

Liturgien handler om at vi er et fellesskap. Det å følge kirkens ordning skaper en god ramme både for prestens tjeneste og for de pårørendes opplevelse av å være en del av noe. Det fellesskap som liturgien bærer i seg, hjelper både prester og pårørende å hvile i at det er kirkens tro og tradisjon som bærer, ikke enkeltmenneskes. Liturgien bærer i seg det at vi trenger å høre til – både hos Gud og hos hverandre.

Pårørendes tro

I flere av gravferdene ble de pårørendes manglete religiøsitet tidlig et tema i samtalen – for noen allerede i gravferdskonferansen. Da jeg i etterkant av gravferdene intervjuet dem om deres forhold til troen, var det kun to som kalte seg kristne. Seks var helt tydelig på at de ikke var religiøse, mens tre var søkende eller gav på en eller annen måte uttrykk for en tro (ikke nødvendigvis klassisk kristen tro).

Likevel: Ingen av de elleve forkastet helt tanken på at kirkens budskap kunne ha noe å bety for folk, kanskje særlig i forbindelse med brå og tragisk død. Og da jeg snakket med en av de artikulerte ikke-troende om symbolikken i kirken, om hvordan lyset fra oppstandelsen som skal møte oss fra øst, så sa hun: «Det var fint å tenke på. Skulle ønske jeg visste det før gravferden.»

De pårørende om kirkens rolle

I alle casene at kirken var det naturlige alternativet for gravferden. De pårørende ønsket den rammen som kirken gir. Men flere var tydelig på at det også var på tross av det de tenkte om kirkens tro.

Ingen hadde noen reell drøfting at ulike alternativer for seremoni, og begrunnelsen for å velge en kirkelig seremoni var ulik: Noen tenkte ikke over at det fantes alternativer, andre valgte kirken i respekt for avdødes ønske, mens andre igjen så kirken som det naturlige valget for dem, bl.a. fordi det er en del av vår kultur å høre til i kirken:

Gravferd fra kirken oppleves mest naturlig. Fremmed å gjøre det på en annen måte.⁴¹

⁴¹ Astrid

Kirken er der for oss når vi trenger den. Det er en del av vår kultur.⁴²

En uttrykte noe av det samme ved å understreke at det er godt med det som er kjent – ritualet – når en står i det som er ukjente og ekstraordinært.

De fire gravferdene jeg observerte ble holdt fra henholdsvis et sykehjemskapell, et kapell i tilknytning til en kirke, et kapell på offentlig gravlund og et kirkerom.

Gravferden som ble holdt i kirkerommet, «havnet» her ganske tilfeldig, fordi de pårørende traff på presten før samtalen med byrået.

Vi hadde ikke tenkt på gravferd fra den lokale kirken som alternativ, men presten foreslo det.⁴³

Også gravferden i «Erfaring 1» ble holdt fra den lokale kirken. De pårørende gir tydelig uttrykk for at dette var viktig, fordi både barn og voksne som deltok i gravferden kom til et sted de allerede kjente, og fordi de også på veien videre kan ha et forhold til dette rommet. På denne måten bidrar også kirkebygget til en trygghet og en rød tråd i livet.

Også det å ha tilknytning til en lokal prest, i stede for å møte en tilfeldig prest fra en annen kirke, ble fremhevet som viktig.

Også i et av de andre casene ønsket de pårørende prest fra egen menighet, men siden avdøde ikke bodde i samme menighet som pårørende, fikk de ikke «sin egen» prest. Selv om de var godt fornøyd med presten de møtte, ble dette mer en løsrevet hendelse. Det ble ikke knyttet en kontakt til lokalkirken som kan få betydning videre.

Ramme og innhold

Vi har sett at de pårørende omtaler kirken som den *rammen* de ønsket for gravferden. Innholdet ønsket de å stå for selv. En av dem oppsummerte slik:

Gravferden i en kirke danner rammen rundt innholdet, skjønner du hva jeg mener? Slik at man kunne selvfølgelig hatt det utenfor kirken, men da hadde du ikke hatt den rammen som hun ønsket. Denne rammen er jo at det foretas innenfor et kristent miljø, at det foretas innenfor kirken som hun bekjente seg til. Mor var jo ikke en person som gikk i kirken i hytt og pine, faktisk ganske sjelden, men det var helt tydelig i hennes livs ... hennes verdier var knyttet til kristelige verdier.⁴⁴

Selv om avstanden til det kirkelige budskap for de pårørende kjentes stor, hadde alle en forståelse for at kirken har en egenart som skal ivaretas. En av dem som omtalte seg som ikke-religiøs, mente at det var viktig at presten holdt fast på sin rolle og at kirken ikke skulle gi avkall på sitt eget fordi noe annet var etterspurt. Han understreket at kirken skal være bærer av en tradisjon som kan fylle en rolle i møte med døden, ikke en tilbyder for konsumenter.⁴⁵

⁴² Lars

⁴³ Astrid

⁴⁴ Eirik

⁴⁵ Calle

Flere gav uttrykk for at det var godt at noe stod fast i møte med gravferden, som en kontrast til alle valgene hos byrået, som valg av kiste, blomster, kors eller ikke. Disse valgene korresponderte ikke med deres primære behov i møte med sorg og død. Samtidig ble det klart at de pårørende ikke hadde en tydelig oppfatning av hva som er fast og hva som ikke er det – og på hvilken måte de kunne gjøre gravferden personlig, uten at det gikk på akkord med rammene.

En av de pårørende trodde at salmen «Så ta da mine hender» er en fast del av ritualet ved graven – sannsynligvis fordi den i praksis er det:

Jeg synes det kristne ritualet er helt fint, enten det er bisettelse eller gravferd. Jeg synes ofte at det er veldig stusselig å stå ute på kirkebakken og synge ”Så ta da mine hender”, det må jeg si. Det er det tristeste ved alle begravelser.⁴⁶

Mot slutten av intervjuet konkluderte en av de pårørende med at det hadde vært fint møte presten først, for å avklare hva en gravferd er, slik at rammen kunne blitt gjort litt tydeligere før innholdet ble bestemt. Dette ville gjort det lettere å komme med gode ønsker.

Minneord

Minneordet er stedet hvor det blir eksplisitt at avdøde står i fokus. I *Alminnelige bestemmelser* står det imidlertid at minneordene skal være korte, og ikke et hovedelement i gravferden:

Et kort minneord holdes av liturgen eller av en representant for de pårørende. Det bør inneholde noen biografiske momenter med særlig vekt på hva avdødes liv har betydd for dem som stod ham/henne nær, og for andre livssammenhenger han/hun har stått i. Her kan følge korte hilsninger, pålegging av blomster og/eller krans og eventuelt andre minnehandlinger, som opplesning, musikk, lystenning o.a.⁴⁷

«Et kort minneord»

Hva det ligger i «et kort minneord» er ikke nærmere beskrevet. Her blir det i stor grad opp til presten og de pårørende å definere hva «kort» skal forstås som – eller om minneordene i stedet skal være lange. Hvordan minneordene fremstår som en del av helheten, vil også være viktig inn i dette.

Som en del av forskningsprosjektet skrev jeg sommeren 2019 en artikkel til St. Sunniva⁴⁸. Her drøfter jeg om gravferden står i fare for å bli et sted der avdødes liv skal få sin endelige realisering. Minneordene er blitt viktigere. De får ofte en dominerende plass i seremonien – og fremstår ikke slik *Alminnelige bestemmelser* legger til grunn. Jeg går ikke nærmere inn i dette her, ut over å kommentere noe helt sentralt:

Som kirke har vi et ansvar for å snakke sant om livet. Kirkens budskap til oss er annerledes enn verdens: Vi er ikke bare det vi har fått til. Vi er først og fremst skapt og elsket – både med våre sterke sider og med våre feil og mangler. Enten vi er friske eller rammet av sykdom. I gravferden skal vi legge noe fra oss og ta noe med oss videre. Vi skal takke for det

⁴⁶ Karen

⁴⁷ *Alminnelige bestemmelser*, s. 6

⁴⁸ Tidsskrift for feministisk teologi, nr. 2 / 2019

som har vært og ta med oss det vi har fått gjennom avdødes liv, men vi skal også legge fra oss det som ble tungt, trøblete og vanskelig.

Biografiske momenter

Mine pårørende ønsket at minneordene skulle være personlige, og ikke først og fremst biografiske – «det alle allerede vet». Derfor valgte de å ta helt eller delvis ansvar for minneordet selv. Vi har blant annet sett at Karens erfaring med presters minneord var at de lett ble CV-aktige, og at dette var noen hun ikke ønsket. Derfor var det viktig for Jon og Karen å ha kontrollen over minneordene selv.

Personlig eller privat

At de pårørende ønsker å ha ansvaret for hele eller deler av minneordene, handler om at minneordene er viktig for dem. Ingen gav uttrykk for at de tenkte minneord skulle ha en beskjeden plass i seremonien.

Gjennom sørgesamtalene ble det tydelig at også prestene mente at den beste løsningen var at pårørende hadde minneordene selv, fordi de kjente avdøde. I den ene casen var det presten som utfordret pårørende til å holde minneordene, en utfordring pårørende tok. I de andre casene var det pårørende selv som tok initiativet til å ta ansvaret for minneordet – helt eller delvis.

Det er ikke tvil om at minneordene blir personlige når pårørende skriver og fremfører de selv. Samtidig gjør dette minneordene også mer private. Flere tiltalte den avdøde og tok utgangspunkt i sin egen relasjon til avdøde. Selv om dette gjør minneordene levende, tenker jeg at det også bidrar til at flertallet av deltakerne i gravferden først og fremst blir *tilhørere* til en annens fortelling. For en slik fortelling kan være vanskelig for andre å slutte seg til – en fortelling vi er felles om i avskjedens stund.

Alternativt kan minneordet utformes på en måte som gjør avdødes liv til en del av et større fellesskap oss mennesker imellom. For å få til dette må det som fortelles ta utgangspunkt i hvem avdøde var gjennom livet, ikke i «avdøde og jeg».

Resultatet av en slik privat vinkling, kom til uttrykk i samtalen med de pårørende i intervjuene. En forteller at han hadde sendt notater til den som skulle fremføre minneordene, uten at innspillene ble inkludert i det som ble fremsagt. En annen fortalte om pårørende som kjente seg tilsidesatt, fordi en viktig del av avdødes livsfortelling ble utelatt – fordi det ikke var viktig for den som holdt minneordet.

Som prest lytter en ofte til flere stemmer. På denne måten blir det tegnet et bilde som det kan være lettere å slutte seg til for hele fellesskapet. Presten er på et vis nøytral grunn. Men skal presten ha minneord, kreves det et godt og grundig arbeid. Det løftes også frem skrekk-eksempler på minneord som bommer. Prester som bruker feil navn eller tegner et bilde av avdøde som ingen kjenner seg igjen i, er vandrehistorier – og de er ingen grunn til å tenke at de ikke er sanne.

Min egen erfaring er at så godt som alle blir svært glade for muligheten til å lese gjennom minneordene på forhånd. Dagens teknologi gjør dette til en enkel affære. Og vissheten hos

de pårørende om muligheten til en slik gjennomlesning, skaper ofte en trygghet som legger et grunnlag for åpenhet i samtalen. Ingen skal være engstelige for hva presten kommer til å si i gravferden.

Dette blir understøttet gjennom intervjuene av prestene: Når vi sender ut minneord til pårørende er responsen så og si lik hver gang – og den har to deler: For det første uttrykker pårørende stor takknemlighet for den fortellingen de har fått lese. De er ofte litt overrasket. Fortellingen gjør inntrykk – som om de har fått en gave. Minner, tanker og følelser som er kommet til uttrykk i en samtale, er blitt til en fortelling som kan deles i fellesskapet. Og for det andre: Pårørende har alltid noen småting de gjerne vil endre. En setning strykes og en annen legges til. Et årstall som ble feil blir erstattes med et annet. Det kjennes godt at disse detaljene kom skikkelig på plass.

Når vi så kommer til selve gravferden, kan presten fremføre minneordene med en grunnleggende trygghet: De nærmeste vil være glade for å høre fortellingen og det blir mulig for øvrige pårørende og nærværende å ta del i det som fortelles, som et slags felles eie. Et felles minne over den som er død.

At pårørende i tillegg har en kortere hilsen ved båren, der det gis rom for kjærlighetserklæringer og sorg, skaper troverdighet og varme. Det gjør noe med fellesskapet at vi tør å stå frem med våre tanker og følelser. Derfor kan også hilsener og symbolhandlinger være viktige. Det trengs imidlertid å undersøkes nærmere hvordan minneordene fungerer i en gravferd, og på hvilken måte vi best kan minnes den døde.

Kirkens budskap

Pårørendes forventninger

Selv om ingen av de pårørende gav uttrykk for noen spesifikke forventninger til kirkens budskap – hverken positivt eller negativt – kom det likevel til uttrykk en viss skepsis eller uro. Flere kommenterte på kirkens fokus på synd og gamle ssvovelpredikanter og de understreket at de ikke syntes at dette var et tema som hørte hjemme i gravferden. Den ene familien hadde en felles historie fra en konfirmasjon, der presten valgte å fokusere på synd i stedet for en feiring av flotte ungdommer. Selv om dette etterhvert lå langt tilbake i tid, preget det likevel familiens forhold til kirken.

I gravferdskonferansen gikk de pårørende gjennom salmene som deres mor hadde ønsket til gravferden og strøk alle versene som handlet om synd. Og da presten i samtalen senere sa at talen ville handle om «livet og døden og håpet», uttrykte de pårørende at dette passet godt. De var ikke «keen» på å høre om synden. I intervjuet utdypet en av dem dette slik:

I min gudstro, i min livstro er ikke synden et stort moment, for meg er kjærligheten og nestekjærligheten helt avgjørende i troen.⁴⁹

En pårørende fra en av de andre gravferdene, gav uttrykk for at han opplevde kirken som moralens vokter, noe han ikke hadde noe til overs for. Begge disse historiene kan tyde på en viss bekymring for at presten skal «benytte seg av situasjonen» som oppstår når mange som

⁴⁹ Eirik

ellers sjelden kommer til kirken, sitter i kirkebenkene. At presten – eller kirken – i stedet for å minnes den døde, skal ha sin egen agenda som går på tvers av dette.

Den manglende forventningen til kirkens budskap, virker altså å handle om de pårørendes erfaringer fra tidligere – en generell tanke om at kirken først og fremst er opptatt av moral og domsforkynnelse – og i forlengelsen av dette et «innenfor» og et «utenfor». Det de forbinder med kristen tro og presters taler, er med andre ord noe de ikke søker. I tillegg omtaler en av de pårørende Bibelens fortellinger som vanskelig å relatere til i vår kontekst.

Kanskje noe av fokuset på «en gravferd i avdødes ånd» også handler om dette? Hvis avdøde var en åpen og raus person, passer det ikke å minnes vedkommende ved å strekke opp skillelinjer mellom mennesker – mellom syndere og ikke-syndere, eller frelste og fortapte.

Selv om flere av mine pårørende gav uttrykk for dårlige erfaringer med presters forkynnelse, lå disse erfaringene litt tilbake i tid, og flere hadde også fortellinger om gode opplevelser med kirken og presters forkynnelse fra de senere årene. En uttrykte at til og med at han kunne bli imponert over presters prekener.

Og alle talene i mine gravferdene ble imot tatt godt imot. Pårørende hadde enten en positiv eller en nøytral respons på forkynnelsen. (Ingen reagerte negativt, men det var ikke alle som husket talen.) En pårørende kunne gjenfortelle noe av innholdet i talen i intervjuet noen uker senere, og selv om hun kalte seg for ikke-troende, likte hun godt hvordan presten hadde knyttet den aktuelle situasjonen og påskens budskap sammen.

I en annen gravferd valgte presten å lese et dikt. Dette satte de pårørende stor pris på. De opplevde at diktet passet så godt og det gav en opplevelse av at presten lot seg engasjere og brydde seg om dem og situasjonen deres. Diktet var en positiv overraskelse:

Jeg synes det var en veldig fin seremoni, og jeg synes presten var fin, både i det han sa og i det at han syntes å tilpasse ordene til vår spesielle situasjon, særlig at han leste Stein Mehren. Vi synes det var en fin markering.⁵⁰

Forkynnelsen

Vi har sett at Kirkemøtet har tatt et tydelig standpunkt til at *helheten* av den kristne tro skal komme til uttrykk i gravferden. Prestene har med andre ord fått en krevende oppgave. Hver enkelt gravferd skal uttrykke helheten i troen, gjennom liturgi, lesninger og tale. Og det hele skal skje i løpet av en kort time, sammen med minneord og musikk.

Samtidig har vi sett at mine prester velger å vektlegge håpet i sin forkynnelse. De er opptatt av å snakke slik at folk forstår. En av presten er eksplisitt på at det noen ganger er rett at talen får en mer allmenn karakter.

Det er jo det jeg legger mest arbeid i – i andakten – for jeg vil at den skal ha noe å gjøre med deres liv. At de gjenkjenner seg i livet til den avdøde, at det har noe å gjøre med deres samhold som familie – eller ikke-samhold – eller hvordan de har opplevd livet. (...) Jeg har jo opplevd pårørende som ikke ville ha det kristelig, og så sa jeg at nå er vi her og det er en kirkelig gravferd, og noen rammer må vi ha. Men da ble andakten livssynsåpen. Jeg hadde to tre setninger med om Guds kjærlighet, og håp om at det

⁵⁰ Karen

finnes et liv etter døden, men det var mer om meningen med livet og hvor forskjellig vi er skapt. Men det er jo en teologi som ligger bak, som de kanskje ikke ser med en gang.⁵¹

Ingen av prestene mine gav uttrykk for at de kjente på et ansvar for å «bidra til at det bibelske budskap kommer til uttrykk i sin fylde». Men er det tilstrekkelig å bestemme kirkens budskap «i hele sin fylde» slik det gjøres i bestemmelsen pkt. 2,⁵² eller er det også god og fyldig kristen forkynnelse i møte med døden å løfte frem håpet og snakke allment om livet?

Hvis vi ser på gravferden isolert, vil det være grenser for hvor fyldig utleggingen av tro og tradisjon kan være i løpet av den korte tiden seremonien varer. Så hvordan kan vi best forstå «i hele sin fylde» i denne sammenheng?

For det første må vi holde fast på at den helhet som kommer til uttrykk gjennom liturgien, tekstene og hvordan presten fremstår (gjennom kroppsspråk, stemme, klær osv.) og møter de sørgende, er en del av forkynnelsen. Videre vet vi at også «mottakeren» er en aktør i den kommunikasjonen som finner sted.

Mine prester fokuserer på å være gode medvandrere og sjelesørgere for de pårørende, og fyller på denne måten rollen i større grad gjennom å vise nestekjærlighet enn å undervise i / forkynne dogmatisk. Det mest eksplisitte valget de tar, er at de velger bort dommen og nærmest rendyrker håpet. Og at domsforkynnelse ikke har en plass i gravferden, er både et uttrykk for teologi og hvordan de tenker om sin rolle som prest.

Men med dette sagt, er det viktig å understreke at en kristen lære om dommen trenger ikke være knyttet til en lære om livets to utganger. I gravferdene jeg observerte møtte jeg en liturgisk forståelse og forkynnelse som knytter seg mer opp mot en klassisk forsoningslære, der Jesus seier over døden og mørkets krefter står i fokus, som det kommer til uttrykk i påskesalmen «Han stod opp før dagen demret», fra 1988: «Kristus lever, vi skal leve, det er døden som er død!». Dommen er på denne måten være vel så frigjørende som skremmende.

Men selv om dommen for mine prester ikke peker på et hinsidig skille mellom himmel eller helvete, er det annerledes med den folkelige forståelsen av dom. Den knyttes fort opp til en bokstavelig forståelse av et evig helvete. Derfor blir en tale om dommen nesten umulig i en gravferd.

Prestene tenker altså ikke at dommen er utradert som tema for kirken, men at *gravferden* ikke er stedet. I gravferden snakker de, som jeg har vist, om livet og døden og vårt **håp** i Jesus Kristus:

Døm ikke, for at dere ikke skal bli dømt! Etter dommen dere dømmer med, skal dere selv få dom, og i samme mål som dere selv måler opp med, skal det også måles opp til dere (...) Hvem av dere vil gi sønnen sin en stein når han ber om brød, eller gi ham en orm når han ber om en fisk? Når selv dere som er onde, vet å gi barna deres gode gaver, hvor mye mer skal ikke da deres Far i himmelen gi gode gaver til dem som ber ham!

⁵¹ Prest 2

⁵² Jf. Alminnelige bestemmelser pkt. 2: «at mennesket er Guds skapning, at Gud gjennom Jesu Kristi død og oppstandelse og troen på ham har lagt grunnlaget for menneskets frelse, at det på dommens dag skal stå til ansvar for sitt liv, og at det skal gjenreises i legemets oppstandelse.»

Alt dere vil at andre skal gjøre mot dere, det skal også dere gjøre mot dem. For dette er loven og profetene.⁵³

Loven og profeten oppsummeres av Jesus: Vårt kall er ikke å dømme mennesker, men møte dem neste med medmenneskelighet og nestekjærlighet. Alt vi gjør må prøves på dette. Mine prester ser ut til å ha implementert en slik tolkningen i sin praksis når de tar ansvar for å «bidra til at det bibelske budskap kommer til uttrykk i sin fylde».

Også Luther minner om at den kristne tro er ikke en lære, men et talt ord. Evangeliet er ikke en skrift, men et skrik. Det er forkynnelsen av at du er fri. Han advarer mot å lage en lov og lærebok av evangeliet. **Kristus** er sentrum for evangeliet, ikke våre fromme og salige gjerninger.⁵⁴ Derfor vil det aldri være mulig å lage bestemmelser som fratar presten ansvaret for hvordan hen skal møte hver enkelt pårørende, både i sørgesamtale og som liturger med ansvar for den kirkelige seremoni.

En del av dette må være å stadig tenke gjennom hva det innebærer det å vise sann medmenneskelighet og nestekjærlighet i møte med mennesker som kommer til kirken med sine døde. Medmenneskelighet og nestekjærlighet er på den ene siden ikke et eksklusivt budskap for den kristne tro, og samtidig er Kirkens evangelium er noe mer enn et sekulære og senmoderne budskap som setter individet i sentrum og lar verden kretse om oss selv.

Musikken

Salmer og musikk har ikke vært et eget forskningsspørsmål i mitt prosjekt. Men det har likevel utpekt seg som noe av det viktigste for gravferden. For mine pårørende var musikken nesten gjennomgående det de hadde størst forventninger til. For mange betyr musikk mye og da blir det musikalske sentralt for få til en personliggjøring av gravferden.

Fra mitt perspektiv som prest ser jeg særlig to problemer knyttet spørsmålet om «ja» eller «nei» til ulike typer musikk og avspillingsmetoder:

1. Musikken inngår i kirkens tilbedelse – og det skal den fortsatt gjøre. Men i gravferden er den også noe mer. Den er en del av det enkelte menneskes dypeste følelsesspråk, og nå vi samles til gravferd er ikke «tilbedelse av Gud» det som kjennes mest relevant for mange pårørende. Det er *avskjeden* som er selve SAKEN.

Vi har sett at gravferden for de pårørende i stor grad handler om hvem avdøde var, og kirkens ritualer må ha rom for å anerkjenne hvor viktig musikken er for oss. Hvordan gjør vi dette best? Når den som er død ikke hadde god kjennskap til klassisk musikk generelt og kirkemusikk spesielt, blir det opplagte valget for mange pårørende å ønske seg noe annet. Å si nei til spesielle genre innen musikk, kan fort tolkes som at heller ikke avdøde og pårørende som elsker denne musikken, passer inn i kirken. Mener vi det?

2. Det økonomiske aspektet er også viktig: Hvem kan betale sølvguttene og hvem kan ikke? Er avspilt musikk «satans verk»? Og hvis ikke, hvorfor kan vi ikke spille av musikk i et kirkerom? Jeg vil på ingen måte argumentere for at avspilt musikk fungerer like bra som

⁵³ Fra Matt 7

⁵⁴ Luther i: Fortale til det nye testamentet på tysk. Reformasjon nå, s. 159

levende fremført musikk, og betydningen av allsang har mye å si for fellesskapet. Men spørsmålet om hva som er en god gravferd for den pårørende når det kommer til musikk, er også noe annet.

Det finnes ikke noe godt svar på dette ut over å møte hver enkelt og samtale om dette. Og så lenge det er prestene som møter de pårørende, er det verdt å spørre om det ikke må være opp til presten å ta disse avgjørelsene. Kirkemusikerne har en kompetanse som ikke prestene har, og må hjelpe oss til å være gode fagpersoner – lære oss opp, gi oss tips og innspill, heve vår kompetanse. Men en avgjørelse om gravferdens innhold kan ikke skje uten at vi snakker sammen – vi som er ansvarlige for den kirkelige handlingen og dem som kommer til kirken med sine liv.

Dette er et komplisert tema å drøfte for meg som prest – representant for den ene av de to ansvarlige profesjoner i en gravferd. Jeg vil derfor først og fremst fremheve dette som en problemstilling som trenger å belyses nærmere, noe jeg håper biskopene vil ta tak i.

Personlig tilrettelegging

Å gi en gravferd et personlig preg handler både om å forstå hvem avdøde var og hvem pårørende er. I de casene mine prester fikk best kontakt med de pårørende, og der sørgesamtalen ble en sjelesørgerisk samtale, uttrykte de pårørende sterkest at gravferden ble fin og gav mening. Graden av mening hang ikke sammen med pårørendes forhold til troen og kirken, men av opplevelsen av å bli møtt av presten.

Det samme er min egen erfaring etter å ha forrettet rundt 300 gravferder. Relasjonen som oppstår i sørgesamtalen er viktig for hvordan gravferden oppleves. De pårørende trenger å bli møtt, og vi trenger å skape et trygt rom for dem. Et rom hvor det er greit å tro, greit å tvile eller ikke tro, et rom der det er plass for sorg og sinne, latter og gode minner.

Når noen vi står nær dør, er kutyme i dag å først kontakte et byrå. Dermed stakes det ut en retning for gravferden før pårørende møter presten. I min studie så jeg at et tilfeldig møte med presten før gravferdskonferansen, fikk betydning for stedet gravferden ble holdt. I stedet for fra et gravkapell, ble gravferden lagt til pårørendes lokale kirke og det ble skapt en helhet i livet til de pårørende.

Det samme gjaldt for de pårørende i «Erfaring 1». Selv om den største forskjellen på denne gravferden og de fire jeg observerte, er tragedien i det å miste et barn, gir de pårørende uttrykk for at det å ha kontakt med presten helt fra dødsfallet, spilte en viktig rolle. Da fikk sorgen stå i sentrum, ikke behovet for å ta avgjørelser med tanke på gravferden.

Planleggingen av gravferden kommer inn i et annet spor når samtalen starter hos presten, og det blir mulig for presten å ha fokus på **både** SAKEN – at en slektning eller venn er død – **og** på den rammen som kirken setter avskjeden med våre kjære inn i.

Avdødes innflytelse

Avdødes ønsker

«Jeg ønsker å ha kontroll over livet mitt. Da vil jeg også planlegge min egen gravferd»,⁵⁵ uttaler Bernd (75) til en journalist i NRK, mens han er i samtale med et byrå om sin egen gravferd. Selv om ikke tanker og ønsker for vår egen gravferd var et utgangspunkt for min studie, så dukket temaet stadig opp. Og selv om den avdøde ikke har benyttet seg av byråenes tilbud om planleggingen av egen gravferd, er det mange som har formidlet sine egne ønsker for gravfreden til de nærmeste pårørende. Slike ønsker oppfattes i stor grad som forpliktende i planleggingen av gravferden.

I den ene av mine gravferder hadde den avdøde formidlet sine ønsker til de pårørende, noe de var glade for og understreket som viktig:

Hun hadde laget sin begravelse til oss. Det synes jeg var veldig bra. Jeg tror det er veldig viktig at man tenker gjennom det, nesten fra man er ... Jeg har ikke kommet så langt selv, men jeg burde gjøre det. Hva jeg ønsker. Det gjør det mye lettere for de som blir igjen også. «Hva ønsker du som en avslutning».⁵⁶

Dette gjaldt også valget om en kirkelig begravelse:

Calle: Og det er vel det følelsesaspektet som lå i mor, så da skulle vi selvfølgelig ha det i kirken. Hun har ikke sagt noe annet. (...) Etter at hun døde skulle hun komme ned i jorden og sammen med min far igjen. Sånn tenkte hun.

Jeg: Det var jo en veldig tydelig tanke om at etter døden så ...

Calle: ... så var det et videre liv der hun møtte ham igjen. Sånn tenkte hun, og da skal jo ikke vi som barn i hvert fall sette noen hindring for det. Det er ikke våre ønsker som skal gjennom.

Jeg prøvde å nøste mer i begrunnelsen for å tenke slik – at det er avdødes ønsker som er bestemmende for gravferden. Selv om mange var svært tydelig på at det må være på den måten, var det ikke lett å finne noen annen begrunnelse for det, enn at det føles rett på denne måten:

I full respekt for at man har sine egne tanker og meninger, så synes jeg jo at man skal respektere den avdøde som tross alt ikke er her lenger. Den stemmen skal høres. Syns jeg da. Det er min oppfatning.⁵⁷

Også når ønskene ikke har vært uttalte, er en refleksjon rundt hva avdøde selv ville ønsket, ofte viktig for de pårørende i planleggingsfasen. Moren til den 17 år gamle Benjamin som døde i en ulykke, sier det sånn:

Jeg spurte ingen om hvordan begravelsen burde være, jeg bare visste hvordan jeg ville ha det, fordi jeg var sikker på hva Benjamin ville likt.⁵⁸

Dette er en annen type «innflytelse» som jeg vil diskutere i avsnittet under (*Avdødes ånd*).

⁵⁵ nrk.no, 28.05.2015: «Her planlegger Bernd (75) sin egen begravelse»

⁵⁶ Calle

⁵⁷ Calle

⁵⁸ DN Magasinet 15.-16. mars 2008, s. 48

Når Bernd (75) planlegger sin egen gravferd, er det for sin egen del. Han vil ha kontroll. Jeg har også hørt fortellinger om ensomme som er redde for at ingen kommer til å bry seg tilstrekkelig når de dør. Derfor tar de selv ansvar for å gjøre et sikkerlig arbeid med å forberede gravferden. Ved å planlegge selv, sikrer man at avskjeden vil bli preget av verdighet: Fin kiste, fine blomster, fin musikk – uansett hvor mye eller lite tid og krefter de nærmeste velger å legge i forberedelsene.

I samme intervju som vi møter Bernd, forteller Løken fra Jølstad begravellesbyrå, dette:

Noen ønsker kontroll, andre vil avlaste sine nærmeste fra å ta vanskelige valg i en vanskelig tid. Og andre igjen vil ta hensyn til at de har flere familieforhold bak seg og derfor prøve å dempe konfliktnivået.

Det er altså mange ulike grunner til å prøve å gripe inn i det som ligger foran. Det er en skremmende tanke at vi en gang der fremme ikke lenger kan ta del i begivenhetenes gang, og det kjennes tryggere når vi har tatt grep. Og mange ganger er det helt sikkert reelt – det blir mindre konflikter i etterkant når de pårørende slipper å ta valgene selv. Det er avdødes valg, og alle kan forenes i at det er fint.

I motsatt fall finner vi de situasjonene der avdøde har kontrollert sine omgivelser gjennom et langt liv, og som heller ikke på andre siden av døden slipper taket. Noen ganger er det ikke først og fremst sorgen som preger gravferden, men like mye en lettelse over at et kapittel er over. Noen pårørende trenger å trygges på at det er greit å ikke la den avdøde styre pårørendes valg.

I en av mine gravferder var avdøde selv bevisst på dette. Hun hadde ingen andre ønsker enn kremasjon og gravlegging sammen med sin avdøde mann. Ut over dette ville hun at pårørende skulle bestemme. Hun var nøye på å ikke være til bry. For henne betydde dette å ikke sette krav til gravferden.

Da de pårørende valget å ha minnesamvær etter gravferden, var de åpne på at moren ikke ville likt det. For henne var det ukomfortabelt å være i sentrum for begivenhetene. Men pårørende konkluderte med at det var viktig for dem å ha mennesker rundt seg denne dagen.

Minnesamværet ble ikke i hennes ånd – for hun ville nok helst ikke at det skulle vært. Men det var for oss pårørende. Godt for oss.⁵⁹

Og i dette trer en ny problemstilling frem: Hvem er egentlig gravferd og minnesamvær for? De pårørende i denne casen konkluderte indirekte ved å åpne opp gravferden og invitere til minnesamvær: Det er viktig for oss som lever videre.

Avdødes ånd

Da mor til Benjamin tenkte gjennom hva han ville ha likt da hun planla hans gravferd, handlet dette verken om kontroll eller vanskelige familierelasjoner. Hun søkte tilbake til det hun trodde sønnen ville likt for å være en god mor. Hun tenkte at dette var hennes siste

⁵⁹ Astrid

offisielle oppgave som mamma. *Alminnelige bestemmelser* kaller det for «fellesskapets siste tjeneste overfor sine medlemmer».

I dette ligger det mye viktig sorgarbeid og sjelesorg. Døden er vanskelig å fatte når den rammer brått og tidlig i livet. Både planleggingen og selve gravferden er viktige steg på veien videre. Mange pårørende trenger å gjøre noe – det verste er å bare sitte virkeløse med forvirrede og mørke tanker. Og hvordan gir man en verdig gravferd til f.eks. et barn? Noen dør i det livet starter. Et lite barn kan vi ikke minnes gjennom prestasjoner og felles opplevelser. Hva er da en verdig gravferd, annet enn at foreldrene får ta del i den med sine tanker og ideer?

Jeg intervjuet «Nora» om gravferden for hennes åtte dager gamle sønn for en del år siden. Hun forteller hvor viktig det var for henne å gjøre noe selv. Hun sa at hun pyntet kapellet mer som til dåp enn til gravferd, med masse små lyseblå buketter. Hun svarer bekreftende når jeg spør om dette kanskje har sammenheng med at dette var den eneste markeringen i livet hans. Selv om de var samlet til gravferd i dyp sorg, var dette også den eneste feiringen den lille gutten fikk. Foreldre, søster, besteforeldre og alle andre rundt ble aldri kjent med ham, men gjennom gravferden ble han på en måte «puttet ut i verden», som hun sier det.

I de gravferdene jeg fulgte ble «avdødes ånd», eller en speiling av den avdøde, løftet frem av de pårørende på ulike måter, kanskje først og fremst gjennom det estetiske: Blomster og musikk.

Case 1: Mamma var jo veldig glad i blomster. Mer litt sånn som ja, markblomster, friskt, liksom. Jeg synes den passa til henne. (...) Mor var varm og sprudlende. Et ærlig menneske. «Ånden» i gravferden var åpen og inkluderende. Det var viktig. Livet gjorde henne lukket, pga. sykdom. «Ånden», det du vil være, selv om du ikke alltid får det til. Det som skiller en person fra andre.

Case 2: Hun var en veldig glad person, positiv person, sånn at det er også kjekt at det reflekteres i hele seremonien på et vis. Innenfor de rammene av seremonien som vi skal ha. (...) Jeg ser tilbake på prosessen med et klart minne om at dette var både det mor ønsket og det vi andre ønsket. Vi har snakket sammen i etterkant og alle var enige om at dette var, inkludert minnestunden etterpå, som var forså vidt viktig i denne prosessen, så var det en bisettelse i mors ånd. Det er det vi kaller det.

Case 3: Hun ville gjerne være et menneske som ble sett på, at hun var der, på en måte. Det å gå inn i dette på en annen måte enn at det var førsteklases lagt til rette, det ville tynget om hun hadde visst.

Case 4: Dette er for de etterlatte i vid forstand, men det må jo kle den avdøde, ellers blir det bare tull.

For alle mine pårørende var det helt opplagt at seremonien skulle «kle» den avdøde. Samtidig hadde alle en grunnleggende respekt for kirkens ordning, at den var noe fastlagt. For noen var dette godt og trygt å gå inn i, for andre mer en situasjon de tok til etterretning:

Ritualet er jo ganske som fastlåst, ikke sant, så prøver man jo å finne litt løsninger som er litt private i forhold til hva mor ønsket.⁶⁰

⁶⁰ Calle

Kirke og samfunn

Sekularitet og senmodernitet

Noe av det som karakteriserer det senmoderne mennesket, er at vi er alene om å skrive fortellingen om livet vårt. Vi har ikke lenger noen medforfattere. Bauman kaller den senmoderne tidsalder for «liquid modernity», flytende modernitet, fordi det ikke lenger finnes faste mønstre å gå inn i. Alt er i kontinuerlig endring.⁶¹ «Du kan bli hva du vil», sier vi til barna våre. «Du kan bestemme din egen vei», fortsetter vi. Mange vil ikke døpe barna sine, fordi de ikke ønsker å ta valg på vegne av dem.

Gjennom fremveksten av det moderne og senmoderne samfunn har individet løsrevet seg fra tradisjonens rammer: Ætten, slekten, familien legger ikke lenger tydelige føringer for vår livstolkning. Idealet er å finne oss selv og utløse vårt eget potensiale. Vi har kuttet bånd til gamle fellesskap for å skape oss selv, og dette bruker vi livet på. Tanken er at vi først er frie når vi har brutt med det som har vært. Kanskje vi kan kalle dette for den moderne frelse?

Kirkens frihetsbudskap – frelsen i Jesus Kristus – er altså erstattet av noe annet som er forankret i oss selv. Mennesket leser ikke lenger livet sitt inn i et kosmisk drama, der godt står mot ondt, der livet og døden er en del av en større virkelighet som overskrider de referansepunkter vi finner i oss selv. Det sekulære mennesket er blitt ansvarlig for sin egen frihet/frelse.

Metodene som tilbys for å oppnå en frihet gjennom oss selv, er mange. Noen søker frihet gjennom harmoni innover i seg selv. Andre søker frihet gjennom å realisere sitt potensiale som individ ved å «bli noe». Og det går sikkert an å søke langs begge disse veiene på en gang.

Selv om det for noen kan opplevdes godt å bli fri fra ytre krav og tradisjonens føringer, krever en slik selvstendigjøring oss til ansvar på en ny måte:

Det som er en «frihet til» blir stadig oftere et «ansvar for» egen (god) læring, ansvar for egen (harmonisk) selvutvikling, ansvar for egen (perfekt) kropp, ansvar for egne (mange) likes på sosiale medier, ansvar for eget (aldri kjedelige) sex- og kjærlighetsliv (Giddens, 1994)⁶²

Med dette kan også usikkerheten bli større. Der vi tidligere hadde et fellesskap å lene oss på og kunne slå oss til ro med at livet ble formet av ytre forutsetninger, er vi i dag overlatt til oss selv.

Det senmoderne samfunn karakteriseres som et prestasjonssamfunn. Vi måles etter hva vi får til – og vi måler oss selv på denne måten. De ter slik vi oppnår anerkjennelse og suksess. Samtidig blir det da vårt eget ansvar å finne mening i det som skjer, og ansvaret for det som mislykkes, faller på våre egne skuldre.⁶³

⁶¹ Foredrag: <https://film.hioa.no/zygmunt-bauman-liquid-modernity>

⁶² Artikkel: <https://utdanningsforskning.no/artikler/familien-og-felleskapets-betydning-i-skoleelevenes-selvpresentasjoner/>

⁶³ Bauman, 2000, s. 8

Det senmoderne menneskes krav kan bli til et krav om å stå inne for alt som skal skje, på en ny måte.

Folk vil gjerne ha de kristne ritualene som dåp, konfirmasjon, bryllup og begravelser i kirken, men for de mer aktive som tydelig søker mot religionen, holder det ikke lenger bare å si: Jeg tror på Gud. I dag sier man: Hva betyr religionen for meg?⁶⁴

Vi ser dette tydelig på de synkende dåpstallene. Foreldre synes det er vanskelig – eller lite ønskelig – å ta valg på vegne av barnet, og det er vanskelig å velge dåp når det å la være er et reelt alternativ. Hva skal vi svare hvis vi avkreves et godt og personlig forankret svar på spørsmålet: «Hvorfor døpte du ditt barn?»

Tall fra SSB⁶⁵ viser at de fleste i Norge fremdeles tenker den kirkelig gravferd som det mest naturlige alternativ. Kanskje er det fordi vi først i møte med døden tilslutt blir hjelpeløse. Når døden inntreffer kan vi ikke ta ansvar for det som skal skje med våre kjære lenger – men: Vi kan ta ansvar for selve gravferden. Hvis den blir helt A4, med tradisjonelle (og dermed kjedelige?) salmer, med den enkleste kisten og noen hvite liljer – hva sier det om oss som pårørende, og hva sier det om den som nå er død?

Dette er ikke ironiserende ment – i hvert fall ikke mer enn at jeg også ironiserer over meg selv. For dette er helt reelt for alle oss som lever i en senmoderne verden. Vi vil bidra til vakre avskjeder når våre kjære dør, og aller helst (hvis jeg skal være helt ærlig) vil jeg at folk skal tenke «Sånn blir en gravferd når pårørende er prest og kan sine saker. Du store tid så flott det var!» Og aller helst vil jeg være en DIY⁶⁶-pårørende: Plukke blomstene selv og lage en helt unik og vakker båretekorasjon, osv. Penger har mange av oss nok av. Nå er det den personlige touchen som gjelder.

Den senmoderne sørgende kjenner seg ansvarlig for sitt eget liv og derfor også for gravferden av sine kjære. Det viser seg i måten de omtaler seg selv som ansvarlige for det som skal skje (når det i kirkelig sammenheng streng tatt er presten som er ansvarlig for gravferden og byrået som får betalt for å ta ansvar for alt det praktiske).

Opplevelsen av å ha et ansvar i alt som skjer, viser seg også i måten pårørende redegjør for manglende tro.⁶⁷ Jeg har ikke undersøkt begrunnelsen for å komme med en slik «bekjennelse», enten på vegne av seg selv eller på vegne av avdøde, men det kan være nærliggende å tro at pårørende ønsker å si noe om forventningen til hva gravferden skal være og et behov for å være autentiske i det de gjør: Jeg er kommet hit til kirken mer på tross av, enn på grunn av. Det er viktig at det er sagt.

Autensitet

Det sekulære idealet om autensitet handler om at vi vender oss bort fra idealet om å leve i tråd med ytre forpliktelser og forventninger. Det enkelte individ søker i stede å leve i

⁶⁴ <https://www.dn.no/magasinet/kirken-gjor-doren-hoyere/1-1-1956762>, Cecilie Enger, 23. juni 2013

⁶⁵ https://www.ssb.no/kirke_koetra. 87,4 % kirkelige gravferder i 2018 (En liten, men jevn nedgang fra år til år: 2015: 90,4. 2016: 88,8. 2017: 88,2)

⁶⁶ "Do it yourself"

⁶⁷ Se avsnittet «Kristen tro» under

samsvar med den en selv opplever som rett.⁶⁸ Det finnes derfor ingen åndelig autoritet utenfor ens egne erfaringer og eget indre.⁶⁹

Heelas forklarer autentisitetens etikk som et ideal om å være tro mot seg selv, og hvor det å “være seg selv” handler om å være tro mot sin originalitet. Selvets originalitet er det bare den enkelte som selv kan oppdage og artikulere.⁷⁰

Det er altså bare en selv som kan artikulere og oppdage egen originalitet. Og det er først når vi kan artikulere den, at vi kan definere oss selv: Hver og en av oss har en mulighet som kun er min.⁷¹

Ritualet

Det er imidlertid ingenting som tyder på at det senmoderne menneske ikke søker etter ritualer eller trenger fellesskap. Men fellesskapet og ritualene må gi mening inn i den enkeltes verden og forståelseshorisont.⁷²

I 2013 hadde DN Magasinet en sak om at kirken «gjør døren høyere».⁷³ Her ble prester som hadde markert seg som nytenkende i møte med dagens religiøse menneske, intervjuet. Sokneprest Trygve Rø uttalte følgende:

Vi opplever nå en stille revolusjon, som handler om at det er i Gud vi lever og er til, fordi vi er skapt i Guds bilde, til Kristi likhet. (...) Jeg tror Jesus viser oss tilværelsens dypeste hemmelighet. Og jeg tenker: Slapp av! Søk samtalene, la deg inspirere, utfordre og berike. At vi har hatt et møte mellom en biskop og en healer, nemlig mellom biskop Tor B. Jørgensen og healeren Morten Eriksen, ville ikke blitt godtatt i alle kirkerom. Her er vi nok i front. Men jeg har tidligere tenkt at det var noe med grensene vi har satt rundt kirken som ikke stemte. Men der Guds ånd er, er det frihet.⁷⁴

Han er opptatt av kirkens budskap som et frihetsbudskap, men ikke i den tradisjonelle forståelsen der tilhørighet til kirken er en slags garanti for denne friheten gjennom deltakelse i dåp og nattverd. Han utfordrer den tradisjonelle kirke med utsagnet om at det finnes frihet overalt der Guds ånd er.

Samtidig reflekterer en av mine prester over gravferden som fellesskapshandling på denne måten:

Tro er noe mer enn en personlig greie. Det er noe kollektivt, det er et aspekt ved det, og vi har jo hele den forestilling om at tro er så personlig, gjør at vi er nesten ... Jeg tror det er derfor det er meningsløst å gå i kirken, for det er så personlig at det ikke har noe i et fellesskap å gjøre.⁷⁵

⁶⁸ Taylor, 1998, s. 29

⁶⁹ Halvard Johannessen: *Sekulariseringens spiritualitet*, s. 85. Viser til Woodhead & Heelas. *Religion in Modern Times*, s 73

⁷⁰ Halvard Johannessen: *Sekulariseringens spiritualitet*, s. 94. Viser til: Heelas. *Spiritualities of Life*, 29

⁷¹ Taylor, 1998, s. 43

⁷² Silje Trym Mathiassens, i: <https://www.dn.no/magasinet/kirken-gjor-doren-hoyere/1-1-1956762>, Cecilie Enger, 23. juni 2013

⁷³ <https://www.dn.no/magasinet/kirken-gjor-doren-hoyere/1-1-1956762>, Cecilie Enger, 23. juni 2013

⁷⁴ Trygve Rø, i: <https://www.dn.no/magasinet/kirken-gjor-doren-hoyere/1-1-1956762>, Cecilie Enger, 23. juni 2013

⁷⁵ Prest 3

Den trygghet det gav de pårørende at kirkens ritual var kjent, kom tydelig frem i intervjuene med de pårørende. De ville ikke eksperimentere – eller å la seg utfordre – i møte med gravferden.

På denne måten kan kirken bidra til en annen type frihet i møte med død og gravferd: Friheten fra «ansvaret for det hele». Samme prest sier det slik:

Individet plukker og tar det det vil, og jeg tenker at vår jobb handler om å gjøre dette på en måte som gjør at individet kjenner at, jo her er det faktisk ledet. Ikke vekket og næret, men ... håp eller tro ... jeg er veldig usikker på det som handler om tro, men håp tror jeg at jeg vil kunne si. Her tennes/ledes mitt håp.⁷⁶

Kristen tro

Også ut fra min egen erfaring som prest, vet jeg på at mange av dem som kommer til kirken for å begrave sine kjære, allerede tidlig i sørgeramtalen kommer med en slags «bekjennelse» av sin manglende tro. Kanskje er de redde for å bli «avslørt» underveis, og tenker at det er best å legge alle kortene på bordet først som sist (jf. idealet om «autensitet»).

Måten de snakker om tro/ikke-tro, viser at det å være kristen ikke knyttes til å være døpt og en del av kirken. Likevel er det mange som gjennom minneordene gir uttrykk for et håp eller en tanke om å sees igjen.

I intervjuene mine bekreftet flere av de pårørende at de knyttet troen til verdier og moral – både på godt og vondt. De identifiserte seg med kristne verdier, men opplevde ikke behov for kirkens moral eller kirken som premissleverandør for rett og galt. Som vi har sett tok også flere avstand fra det de opplevde som kirkens fokus på synd og fortapelse.

For noen av dem som definerte seg som ikke-troende, handlet dette mest om at de ikke så noe behov for et metafysisk univers i tillegg til den fysiske verden. Livet er her og nå, og ikke noe mer. Naturvitenskapen er deres forankring.

Hverken de pårørende eller prestene tenker på gravferden som et sted for å utfordre tro – de pårørende ser seg ikke som søkende og prestene tenker ikke at de skal mane til omvendelse. De ønsker i stedet å møte pårørende der de er. Likevel kan det virke som det skjedde noe med de pårørende i gravferdene – en slags bevegelse. Mange av dem likte at det ble snakket om håp, lys, tilhørighet, noe som er større enn våre liv. Det ble ikke opplevd som påtrengende, men de satte pris på prestens refleksjoner.

Selv om det ikke ble utlagt noen eksplisitt forsoningsteologi eller kristologi i gravferdene, går det an å se prestenes håpsforkynnelse som Kristusnær – i god luthersk tradisjon⁷⁷: Kristus som verdens lys, lyset som skinner i mørket, håpet knyttet til den tomme grav og tilhørighet til Kristus gjennom tilhørighet til den kristne kirke.

⁷⁶ Prest 3

⁷⁷ Luther i: Fortale til det nye testamentet på tysk. Reformasjon nå, s. 159: Evangeliet er talt ord – «en preken om Kristus, Guds og Davids sønn, sann Gud og sant menneske», sier Luther, og advarer mot å lage en lov og lærebok av evangeliet. Kristus er sentrum for evangeliet, ikke våre fromme og salige gjerninger.

Menneskesyn

I en senmoderne forståelse av et menneskes verdi, ligger muligheten til å realisere seg selv, finne essensen i seg selv og oppdaget sin originalitet. Innenfor det kristne menneskesyn er vår uendelige store verdi først og fremst knyttet til noe mer enn dette, noe som er felles, noe som finnes i det uoriginale. Det handler om at vi er skapt i Guds bilde. I dette ligger det både noe evig verdifullt, noe unikt og fantastisk, men også noe svakt, dødelig, syndig, krenkbart osv. I det kristne menneskesyn må det være rom for det svake, det vi ikke mestrer, uten at det går ut over vår verdi. Vi trenger ikke lykkes. Vi kan få lov å søke Guds nærvær helt uten videre, uten å være autentiske.

En kristen forkynnelse som retorisk fokuserer på «at du er bra nok som du er», er nok ment både et svar på prestasjonssamfunnets jag og en protest mot pietistisk kristendom. Prestasjonssamfunnet måler oss ut fra hva vi får til i vår verden, vår personlige suksess, mens pietistisk kristendom bruker moralske markører for å måle om mennesket er en god (og suksessrik?) kristen. Blant annet har spørsmålet om homofilt samliv vært (og er fortsatt) en slik etisk markør som har definert mennesker inn og ut av kirkens fellesskap. Enkeltmenneskers liv blir stående i sentrum for analysen av tro og tilhørighet til en sann kristendom. For mange er dette ødeleggende for eget forhold til kirken – og derfor også for kirken.

Vi ser at individet kan havne i fokus også innenfor konservativ kristendom, ved å løfte frem etiske markører. Dette forsterkes ved utsagn som «Jesus døde før deg» og «det er troen din som gjør at du blir frelst». Også her kommer fellesskapet i bakgrunnen, mens individet blir stående i sentrum. Selv om frelsesverket er utenfor oss selv, er det vårt eget ansvar å gjøre det til vårt. Individet settes i sentrum, på en plass som Kristus skulle hatt alene.

Synd

Dette kirkelige individfokuset løftes også frem av mine pårørende. Selv om mitt materiale er for lite til å lage en statistisk oversikt over temaer som engasjerer pårørende, er det påfallende at begrepet «synd» blir løftet frem i flere samtaler.

De pårørende i et av casene gav tydelig uttrykk for at de ønsket kirkens som ramme for gravferden, men leste gjennom salmene som deres avdøde mor hadde ønsket til gravferden og luket bort alle versene som omhandler synd. To vers fra salmen «Gud, når du til oppbrudd kaller» måtte vike:

*Gud, for deg jeg vil meg bøye,
skrifte all min synd for deg.
Alt det skjulte ser ditt øye,
ser du troens gnist hos meg?
Dårlig lød jeg Jesu bud,
fattig var mitt ord om Gud.*

*Jesus sitter ved mitt leie,
han har tid når andre går;
han sin fred meg gir i eie,
han det tause sukk forstår.
Sterkest stråler korsets lys
midt i dødens kolde gys.*

Siden dette skjedde i møte med gravferdskonsulenten, kunne prestens mulighet til å snakke med de pårørende om tro generelt – og synd spesielt – med utgangspunkt i dette, lett ha glippet. Det er selvsagt ikke mulig å følge opp hvert eneste tema som kommer til uttrykk i en samtale, men noen ganger kan informasjon som dette, at «synd» er et uønsket tema, føre til

viktige samtaler – samtaler som kaster nytt lys over avdødes liv eller samtaler som blir viktig for pårørende videre.⁷⁸

Kirken i en sekulær verden

Det er forskjell på å ha en kristen livstolkning, der egen livsfortelling er vevet sammen med et større drama av fortid, nåtid og fremtid – der mitt liv hører med fortellingen om skapelse, om godt og ondt, om liv og død, om tid og evighet – og en livstolkning der det hele begynner og slutter hos meg selv: En livstolkning der hver og en av oss må finne vår spesielle måte å være menneske på, for å kunne være tro mot oss selv.

Hvis vi skal forstå en gravferd «i avdødes ånd» i tråd med det siste, at ingen perspektiver ut over hvem avdøde var skal ha et rom i seremonien, vil dette ikke være forenelig med en kristen livstolkning. Kirkens oppdrag vil alltid være å peke på at vi som lever i dag er en del av et fellesskap og noe som er større enn oss selv, som vi kan hvile i, i både liv og død.

Og dette «noe» som vi er en del av, er det kirken skal gjøre synlig for mennesker. Kirkens oppdrag er ikke å gi allmenngyldige svar som kan appliseres på alle situasjoner til alle tider, men å gjøre *Guds nåde* synlig i verden i dag.⁷⁹ Og for at det skal kunne skje, må *verden* slik den arter seg i det 21. århundre, bli synlig for kirken. Guds nåde må forkynnes på en måte som skaper mening i møte med sin egen tid.

Og hvis kirkens oppdrag er å gjøre Guds nåde synlig i samfunnet, må det være noe annet enn å trekke opp grenser og gir retningslinjer som definerer *det kristne*. Fokuset på retningslinjer underbygger tanken om at troen primært er knyttet til livsstil, musikkpreferanser osv. Kirken må i stedet vise at et hvert menneskes liv er omsluttet av nåden.

I dette ligger noe av prestens utfordring i møte med sekulære, ikke-troende pårørende. Vi har sett at det er gode grunner for å ha faste ordninger for kirkens handlinger, men den etiske fordring ligger der likevel: Vi må se vår neste med barmhjertighet, og vi må bruke hodet til å finne ut av hvordan vi skal være til hjelp. Vi kan ikke skyve ordningene foran oss, for vi skal sette Kristus i sentrum, ikke en bok – hverken Bibelen eller kirkens alminnelige bestemmelser.

Kirken finnes i det sekulære samfunn, men den er samtidig noe mer enn det allmenne. Våre gravferder er annerledes enn de livssynsnytrale og human-etiske, selv om de kan ligne hverandre mye i formen. For selv om også kirkens gravferd primært er en avskjed i sorgens stund, holdes hele ritualet sammen av en ramme: Kristus. Og den avdødes liv fortelles i lys av den kristne fortelling. I dette lys kan vi snakke sant om livet, om det som vi fikk til og det som vi mislyktes med. I dette lys kan vi forsone oss med det som har vært vondt, og gå videre med de minnene som har gitt oss glede i livet.

Uansett hvordan livet ble, var den avdøde skapt, elsket og satt fri i lys av evangeliet. Det er ikke avdødes prestasjoner som skal være omdreiningspunktet i den kristne gravferden. Vi

⁷⁸ I denne konkrete situasjonen informerte de pårørende presten om valget de hadde tatt. De kvalitetssikret at presten ikke har tenkt å snakke om synden, og ble straks beroliget: Presten lovet å fokusere på håpet, noe som falt i god smak.

⁷⁹ Bjørndal 2018, s. 6

kan selvfølgelig også minnes den avdøde ved å minnes prestasjonene. Avdødes liv kan lære oss noe, være til inspirasjon, gi motivasjon til å gjøre det gode for samfunnet osv. Men omdreiningspunktet i en kirkelig gravferd er at vi i liv og død hører Herren til. «For jeg er viss på at verken død eller liv, verken engler eller krefter, verken det som nå er eller det som kommer, eller noen makt, verken det som er i det høye eller i det dype, eller noen annen skapning, skal kunne skille oss fra Guds kjærlighet i Kristus Jesus, vår Herre.»⁸⁰

Byråene

Byråenes oppdrag er å selge en tjeneste som har de pårørendes tilfredshet som et klart fokus.

Vi hjelper deg å planlegge en helt unik og personlig avskjed. (...) Tenk over hva som er riktig når det gjelder valg av type seremoni. (...) Skal det være en intim minnestund for de aller nærmeste?⁸¹

Vi er et moderne begravelsesbyrå som er opptatt av å forenkle og skape trygghet for deg⁸²

Sammen velger vi den løsningen som passer deg best.⁸³

Planlegg en personlig begravelse.⁸⁴

En begravelse innebærer mange valg, hos Wang begravelsesbyrå har du mulighet til å gjøre dine egne valg.⁸⁵

Både prester og pårørende er i hovedsak glade for den jobben byråene gjør. Samtidig er det deler ved byråenes rolle som problematiseres av begge parter. Og det er interessant at mange valg som omhandler gravferdens innhold, gjøres allerede i gravferdskonferansen. Fra kirkens side er det derfor viktig å reflektere mer over det samspillet som finner sted og på hvilken måte gravferden påvirkes av den jobben som byråene gjør.

Gravferdskonferansen

Det ene er detaljnivået i alt som drøftes med byrået og alle alternativene som fremlegges i gravferdskonferansen. Dette gir et inntrykk av at alle detaljene er viktig. Når det er 14 kister å velge mellom, blir man på en måte tvunget til å tenke gjennom: Hvilken kiste passet best til min mor? Kisten opphører å være et nyttig «redskap», og går over til å være en identitetsmarkør.

Når de pårørende får spørsmål om hvor mange lysestaker de ønsker rundt kisten, opphører lysene å være symbol for Guds nærvær og det evige livet. I stedet blir lysene noe som skaper den rette stemningen her og nå.

Fra byråenes side er det kanskje naturlig å tenke at når etterspørselen finnes, er det deres oppgave å gi et tilbud. Det har ingen hensikt for kirken å kritisere dette. Men det er likevel viktig å tenke gjennom hvordan kirken kan bidra til et annet fokus. Og det er interessant at

⁸⁰ Rom 8, 38. Fra gravferdens tekstutvalg.

⁸¹ Den siste reisen

⁸² Verd

⁸³ Saga

⁸⁴ Jølstad

⁸⁵ Wang

det i min studie fremkommer at pårørende ville satt pris på en enklere ramme. Hva gjør både kirken og byråene med dette?

Byråene har gjort noe. De har pakketilbud som gjør valgene enklere. Hvor mange som benytter seg av dette, vet jeg ikke. Mine pårørende gjorde det ikke. Likevel gav de uttrykk for at de ikke hadde så mange tanker om alle de praktiske detaljene. Det var mer følelsen av at en pakkeløsning ville bli et slags venstrehåndsarbeid. Det ville bli feil. Mor fortjente kun det beste! Likevel gav det dem ingen glede, trøst eller bearbeidelse av sorg å stå i alle disse valgene.

I det ene tilfelle – der pårørende var ganske kritiske til detaljnivået i gravferdskonferansen – uttrykte imidlertid den ene pårørende at det var viktig for selve seremonien at byrået hadde gjort kapellet så fint, og at all pyntingen sånn sett hadde sine pluss. Det sier noe om at pyntingen er viktig for opplevelsen, men ikke så mye om hvor detaljert gjennomgangen trenger å være på forhånd.

Familien i *Erfaring 1* fant kostnadsnivået hos byrået uforståelig høyt. Dette var ikke knyttet til egne økonomiske utfordringer, men deres opplevelse av at det i en tragisk situasjon lå en slags forventning om valg av en eksklusiv kiste. De valgte den billigste, og mener at de generelt sett fikk lite igjen for det de måtte betale.⁸⁶

Det høye detaljnivået når det kommer til lys og utsmykning av rommet, ble ekstra tydelig for meg da den ene gravferden skulle foregå i et kirkerom. Også da ble pårørende presentert for ulike typer utsmykning av rommet med utstyr byrået selv kunne medbringe. At kirken har sitt eget utstyr etter de ordninger som fremkommer i «Regler for liturgisk inventar og utstyr»⁸⁷, kom ikke til uttrykk. En hel paragraf omhandler hvilke lys som skal være i kirkerommet (§ 13 Lys). Videre heter det i § 24 «Nytt inventar og utstyr»: Alt nytt inventar og utstyr skal på forhånd være godkjent av biskopen.

Jeg skal være ydmyk nok til å innrømme at det stadig vekk brukes lys i gudstjenester jeg er ansvarlig for som biskopen ikke har godkjent – blant annet lystenningssted med te-lys og ekstra levende lys på kveldsgudstjenester – men det er likevel et tankekors at ansvaret for bruk av lys i en kirkelig gravferd, alene blir en sak mellom byrå og pårørende, på et litt uklart grunnlag.

Kisten var ikke viktig for noen, og mange brukte lang tid på å velge blomster, ikke nødvendigvis fordi dette var noe som inspirerte dem eller kjentes godt i bearbeidelse av sorgen, men fordi det var noe de måtte ta stilling til. Og siden utvalget var stort, ble valget komplisert. Hva er forventet? De pårørende gav uttrykk for at et stort utvalg og mange varianter skaper en forventning om at de som pårørende skal ha en mening om alt dette.

Byråenes og kirkens oppdrag

Noe kirken kan gjøre, er å sørge for at den menneskelige kontakten blir stående i sentrum. De pårørende må møte en prest med tid og kjærlighet som blir med på reisen fra dødsfall til

⁸⁶ De pårørende klagde på regningen fra byrået i etterkant, og kom til enighet om ny pris.

⁸⁷ <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/lover-og-regler/regler-for-liturgisk-inventar-og-utstyr/>

gravferd. En reise der ikke kiste, lys og blomster tar krefter og fokus, men der sorgen finner en vei gjennom bearbeidelse av det som nå ligger bak og et fokus på en avskjed som både gir minnet om den avdøde den plass det skal ha og som skjer i en gammel, verdig og velkjent ramme i kirkens rom. Valg av blomster og lys kan også være viktige, men dette er støttefunksjoner som kommer i tillegg.

Gravferdsbyråenes rolle i møte med død og gravferd er blitt helt avgjørende. Mine informanter var i stor grad svært glade og takknemlige for byråets rolle i forbindelse med gravferden. Også prestene var i hovedsak positive til gravferdsbyråenes rolle. «Min erfaring er at gravferdsbyråene i 99 % av tilfellene er superprofesjonelle», uttalte en av dem. En annen vinklet det på denne måten: «Jeg tenker at samarbeidet med byråene er viktig».

Byråene har fått en rolle som prestene opplever som viktig og nødvendig – og kanskje ikke minst lettende på sitt eget arbeid. Byråene har sett at det er et marked som mellomledd mellom pårørende og prest og klart å gjøre denne posisjonen sterk, også fordi de fyller et tomrom som kirken ikke har klart å fylle selv, som f.eks. å være tilgjengelig på døgnbasis, også i forbindelse med naturlig og ventet død.

Samtidig er det også noen skjær i sjøen. Byråenes posisjon gjør samarbeidet mellom prester og pårørende noen ganger mer krevende. Det er ikke alltid pårørende henger med i svingene og prestene må være våkne for å oppdage misforståelser og feil.

Gravferdskonsulentenes oppdrag er på mange måter enklere å definere enn prestens. I boken «En seksti under» sier forfatter og gravferdskonsulent det slik:

Planlegge gravferden, i tråd med hvem avdøde var, og hva han eller hun stod for. Finne ut av hva som passer de pårørende best, og gjøre det aller beste man klarer for dem, i den tunge situasjonen de befinner seg i.⁸⁸

I disse innholdsmettede setningene er det særlig to anliggender å merke seg og som gjelder både byrå og kirke: Vi skal gjøre det aller beste vi klarer for de pårørende, og vi skal planlegge gravferden i tråd med hvem avdøde var. For kirkens vedkommende blir det kanskje mer rett å si: Vi skal *også* planlegge gravferden i tråd med hvem avdøde var.

Mine prester er svært opptatt av å ta vare på de pårørende og gjøre det beste man kan for dem. Dette ligger i kirkens sjelesørgeriske oppdrag, og det er dette oppdraget prestene kjenner seg mest forpliktet på i gravferden.

Samtidig er det grunn til å tro at dette anliggende ikke har vært like langt fremme blant kirkens (i hovedsak) menn opp gjennom tidene. I hvert fall er det dette som har festet seg i folkeopinionen. Begrep som «mørkemenn» og «svovelpredikanter» har sitt opphav i menneskers erfaringer. Og min egen erfaring med pårørendes engstelse i det de stiger inn over dørstokken til mitt kontor, underbygger at dette er en reell forestilling om prestenes fokus: Ikke på ivaretagelse, men på en kirkelig agenda de pårørende føler seg fremmed i forhold til.

⁸⁸ Utdrag fra: Tor-Håkon Gabriel Håvardsen. «En seksti under.» Apple Books, s 172

Det kan også virke som om tilliten til prestene fra byråets side ikke er helt på plass. I hvilken grad dette skyldes fordommer eller reelle situasjoner fra nyere tid, sier ikke mitt materiale noe om. Formuleringene konsulentene kommer med, tyder på at prestestanden er sammensatt – konsulentene har tillit til noen, men ikke andre. Og kanskje den avventende tilliten er helt på sin plass. I så fall er det i kirkens interesse at samarbeidet med byråene blir lettere. Skal vi klarer å være tilstede for de pårørende på best mulig måte, må vi kunne stole på hverandre og gjøre hverandre gode. Slik systemet fungerer i dag, vil det være svært tjenlig både for de pårørende og for prestene at det skapes en grunnleggende tillit i relasjonen, allerede i møte med byrået. Men tillit er selvfølgelig ikke noe vi kan kreve. Det er noe vi gjør oss fortjent til.

Det andre anliggende som fremheves i sitatet over, handler om fokus på hvem avdøde var og stod for, når gravferden skal planlegges. For gravferdskonsulentene er dette enkelt. De har ingen forpliktelse til noe annet enn å være en tjenesteyter overfor pårørende. For prestene er dette annerledes. Hvem avdøde var er *ikke uviktig*, men det er likevel noe annet avdøde som er rammeverk når gravferden planlegges: Kirkens tro og tradisjon og slik denne blant annet kommer til uttrykk i liturgien.

Nå må det understrekes at det ikke er trenger å være noen motsetning mellom å løfte frem hvem avdøde var og hva vedkommende stod for og kirkens tro og tradisjon, men liturgien løfter frem perspektiver, gir rammer, skaper forutsigbarhet, har et fokus på fellesskapet, osv. Den kirkelige liturgi er ikke noe vi krydrer gravferdene med, for å skape stemning, men det er liturgien som bærer handlingen.

Dette handler også om bevisstheten på at livet kan være krevende og våre relasjoner kompliserte. I det meste av gravferdsbyråenes kommunikasjon, blir fokuset på avdødes liv løftet frem på en måte som gir inntrykk av at dette er et pluss. Det er selve byråets oppdrag å designe gravferder i avdødes ånd. Det er likevel en opplagt svakhet ved dette utgangspunktet: Det bygger på forestillingen om at avdøde var et spennende menneske som vi kan samles rundt og hedres i fellesskap.

Realiteten er imidlertid avdøde stort sett var et alminnelig menneske – med gode og dårlige sider. Og et vesentlig problem er at de ulike pårørende kan ha svært ulik relasjon til avdøde. Kanskje var «Per» en fantastisk ektemann, men en dårlig far? Noen har hatt yrkeskarrierer som har vært med å gi livet identitet og innhold. Andre har virket i det stille og det er ikke så mye å spinne rundt. Atter andre igjen har strevd gjennom hele livet, med f.eks. rus, og alle relasjoner er borte eller brutt.

Premisset om at alle gravferder skal planlegges «i tråd med hvem avdøde var, og hva han eller hun stod for», er ikke et premiss kirken kan gå inn for uten videre. I stedet må alle menneskers likeverd overfor Gud og i vårt kirkelige fellesskap legges til grunn for en kirkelig gravferd. Det er kanskje ikke et godt salgstriks i vårt prestasjonsdrevne samfunn, men det er likefullt essensielt. Kirken må alltid ha de marginaliserte høyt oppe i sin bevissthet.

Byråenes rutiner og prestenes ansvar

Byråene har lagt opp sine rutiner etter sitt oppdrag – som diskutert over. Gravferden skal være i tråd med hvem avdøde var, på en måte som passer pårørende best. Og når såpass

mye bestemmes og mange føringer legges i gravferdskonferansen, kommer prestenes kompetanse i skyggen.

En prest eksemplifiserer:

Noen byrå har et skjema der man skal krysse av for senkning eller ikke, som om de har en rutine for det. Det er igjen sånn ... det er helt sånn tilpasning fra byråets side – hva vil du, hva vil du ikke – og så er det ikke noe mulighet til veiledning. Og sånn synes jeg nok det er litt av. At de på en måte er litt kjappe på spørsmål som er litt viktig. For meg er spørsmålet om senkning viktig og da er det litt hårreisende at byrået sender meg et skjema der det er senkning: ja/nei – at det faktisk er et skjema der de krysser.⁸⁹

Realiteten er at når et kryss er satt på «ikke», er det ofte for sent for presten å få til en god samtale om dette. Enten må avgjørelsen bare aksepteres, eller blir presten fort litt vanskelig og rigid.

En del av måten byråene håndterer planleggingsfasen, gjør altså prestenes jobb vanskeligere. Og dermed også – sett fra prestens side – kvaliteten på gravferden dårligere, selv om det er kvaliteten på denne som står i fokus hos både konsulenter og prester. Prestene synes imidlertid ikke det er så lett å gjøre noe med denne situasjonen. Det er ikke en generell motstand mot byråene som ligger til grunn. Kun et ønske om å være bedre sammen. En sier det slik:

Jeg er redd for at vi skal komme i et dårlig forhold til byråene. Vi er helt avhengig av dem, og at de er gode. Hvis de blir dårlige blir vi dårlige. (...) Jeg tror at det er noen ting av den kirkelige organiseringen som vi kan gjøre annerledes som også gjør relasjonen til byråene viktigere. Det er et sånn samarbeidsforum – jeg vet ikke hvor ofte det møtes – men jeg tror det er viktig. Men viktig å ikke svartmale byråene, men gjøre hverandre gode.⁹⁰

Konsulentens og prestenes situasjon

Arbeidssituasjonen for gravferdskonsulenter og prester er svært forskjellige. Konsulentene spesialiserte seg på tilrettelegging av gravferder, prestene har svært mange ulike fokus sju dager i uken.

Det er imidlertid interessant for kirken å se på ulike holdninger som utspiller seg. Mens byråene selger tjenester – og det er rimelig å anta at de tar seg godt (nok) betalt – har kirken ikke noe til salgs. Prestene har et oppdrag som skal løses innenfor en viss tid, til en fast lønn.⁹¹ Noen uker er det ingen gravferder – andre uker kanskje tre eller fire, i tillegg til alt annet. Da kan det være vanskelig, kanskje helt umulig, for den enkelte prest å gjøre en så god jobb som en ønsker.

Prestetjenesten har i dag en ordning for uoppsettelige tjenester. Men dette er ikke et beredskapssystem for planlegging av gravferd. For å få tak i en prest til en gravferd i Oslo, må byrået vente til Kirketorgetts åpningstid. Ev. må pårørende selv kjenne presten og ta

⁸⁹ Prest 3

⁹⁰ Prest 4

⁹¹ Det er kun pålagt kvelds- og helgearbeid som utløser tillegg. Gravferd regnes ikke som arbeid som kan legges til kveld og helg. Det vil derfor ikke utløses ekstra betalt for sørgeamtaler på kveldstid og skriving av minneord en søndag kveld.

kontakt: I de tilfeller jeg har sørgesamtale før gravferdskonferanse, er det fordi pårørende har tatt kontakt med meg på min egen mobiltelefon eller tropet opp på kontoret.

Byråene har imidlertid vakttelefon. 24 timer i døgnet kan pårørende ringe å få hjelp til å komme i gang med planlegging av en gravferd. Det betyr at kontakt med et byrå i mange tilfeller er pårørendes eneste mulighet til å få råd og hjelp i forbindelse med et dødsfall.

I en av mine konferanser uttalte konsulenten: «Ingenting skal være uprøvd». Dette er et utslag av den serviceinnstillingen jeg opplevde i møte med byråene. Samtidig faller det flere kommentarer om at prestene «kan spørres». I dette ligger det det at det er usikkert hva de vil svare. Prestene ikke «blir med på hva som helst» – noe som selvfølgelig er riktig, og kanskje også bra. Men ved at dette presenteres på denne måten, fremstår prestene på en negativ måte. Våre ja og nei ser ut til å være basert på andre kriterier enn å lage gode gravferder, uten at det er eksplisitt uttrykt hva disse kriteriene er. Det kan virke som om det for prestene handler om velvilje eller uvilje, mens byråene strekker seg så langt det lar seg gjøre.

Det samme gjelder salmer og musikk. Der kommer også organistene inn i bildet. Om avdøde var glad i Sputnik eller Bruce Springsteen, spør vi organisten om vi kan få spille musikken på en bluetooth-spiller. Noen organister sier ja, andre nei.⁹²

Heller ikke organistene får mulighet til å være fagpersoner, men blir en slags dommere over pårørendes ønsker og smak. Her er vi tilbake til et spørsmål som kirken må ta tak i videre: Hvilken rolle skal musikken ha i en kirkelig gravferd og hvordan skal prester og organister møte pårørende i dette?

Som en del av rollefordelingen mellom kirke og byrå er det verd å merke seg at konsulentene hos byrået brukte inntil tre timer på en konferanse, mens prestene brukte rundt 1,5 timer på sørgesamtalene. I dette ligger det ikke at en samtale på tre timer nødvendigvis er *bedre* enn en samtale på 1,5 timer. Men samtalenes lengde kan si noe om mulighetsrommet for konsulenter og prester. Har vi tre timer den dagen det viser seg at de pårørende trenger oss til noe litt mer? Kanskje må prestatjenesten organiseres på en annen måte, slik at prestenes mulighetsrom blir større?

Hva hører til hos presten og hva hører til hos gravferdskonsulenten?

Som understreket, opplever prestene at samarbeidet med byråene er viktig, og de fleste pårørende opplever at de får god hjelp hos byrået. Samtidig er det noe uavklart over hvilke spørsmål som hører til i hvilken samtale.

Slik organiseringen av gravferder fungerer i dag, vil oppfølging av dødsannonse være et ansvar som ligger hos byrået. Dermed er det også her det avgjørelses om det skal trykkes en dødsannonse overhode, eller om den skal trykkes i etterkant med påskriften «Gravferden har skjedd i stillhet».

I en av mine gravferder bestemte pårørende seg for å ikke annonsere. I gravferdskonferansen ble dette håndtert som en enkel sak av mest praktisk karakter. De pårørendes

⁹² Utdrag fra: Tor-Håkon Gabriel Håvardsen. «En seksti under.» Apple Books, s. 196

vurdering var at «ingen som kjente avdøde kom til å lese annonsen likevel». I etterkant var de pårørende i tvil om avgjørelsen var riktig, og det viste seg at valget om å ikke annonsere egentlig hadde sin begrunnelse i kompliserte familieforhold.

Det er selvfølgelig pårørende som må bestemme og det skal kjøpes en dyr avisannonse eller ikke, og det er pårørende som må avgjøre om seremonien skal åpnes opp for alle som ønsker å delta, men det er prestens rolle å lytte og gi gode råd – for så å kunne være en støtte i de valg som tas. En slik rolle er vanskelig å få til når presten kommer inn i situasjonen etter de mange av valgene er tatt, slik det i realiteten ofte er i dag.

Skal presten kunne ta del i de pårørendes situasjon, forstå relasjoner innad i familien og relasjonen til avdøde osv., kreves det at det opprettes et tillitsforhold mellom prest og pårørende og at selve SAKEN får stå i fokus (avskjeden med avdøde). Slik er det i den gode sørgesamtalen. Derfor ville det på mange måter vært saksvarende å ha sørgesamtalen først, for så å rette blikket mot detaljer og praktiske gjøremål.

Veien videre

Å være kirke i et senmoderne samfunn, handler om å kommunisere inn i en tid med en svakere tilknytning til felles verdier og tradisjoner. Likevel viser min studie at fellesskap er en nøkkel til god sorgbearbeidelse og det som gjorde at det ble en god gravferd.

Også annen forskning peker på tendenser i vår tid som er interessante i denne sammenhengen. Blant annet forteller barn og unge om hvor viktig familien er for dem. Den er blitt et viktigere tilknytningspunkt enn tidligere.⁹³ Når noe går i oppløsning søker mennesker mot noe annet, eller tilbake til det som var, men gjerne på en litt annen måte.

I møte med døden har kirken alle forutsetninger for å kunne møte menneskers sorg og utrygghet på en god måte: Et trygt forankringspunkt, men ikke på samme måte som tidligere. Tidligere var kirken en autoritet og en veiviser som satt med svarene. I dag representerer kirken trygghet, tilhørighet, fellesskap og et ankerfeste. «Et anker våre forfedre har bygget på fortellinger om en 30 år gammel mann – han som skapte en vei som fortsatt er trygg å gå på.»⁹⁴

Å vektlegge disse sidene ved å være kirke, står ikke i noe motsetningsforhold til kjernen i kirkens budskap: Gud som skaper, Jesus Kristus som frelser og Den Hellige ånd som vår livgiver i både tid og evighet.

Den hellige ånd

I religionsdialogen handler det om å møte og samtale med «den andre» med utgangspunkt i at vi skal lære noe selv, ikke i at den andre skal lære noe av oss. Den andre er altså ikke et mål for vår misjonering, men en likeveldig samtalepartner.

⁹³ <https://utdanningsforskning.no/artikler/familien-og-fellesskapets-betydning-i-skoleelevenes-selvpresentasjoner/>

⁹⁴ Arve Juritzen i radioandakten 9.1.19

Den pentakostale teologen Amos Yong sier at Den hellige ånd bringer sannhet til alle sfærer av skaperverket hvor sannhet er å finne.⁹⁵ Dette vil også gjelde innenfor det sekulære livssyn. Også her finnes Åndens frukter – kjærlighet, fred, glede, vennlighet osv.⁹⁶ Og når vi som prester møter pårørende vil det kanskje være dette de først og fremst husker: Viste presten meg vennlighet og godhet? Var presten ydmyk og lyttende, eller belærende og overkjørende? Selve *opplevelsen* av gravferden vil huskes, i større grad enn hva som ble sunget og sagt.

Dette betyr ikke at vi som prester og kirke ikke skal fastholde noe som sant og rett. Men det er alltid evangeliet som må stilles i sentrum – altså Kristus. Dette sentrum er både fortellingen om Jesus, det er kirkens fellesskap slik det særlig kommer til uttrykk gjennom dåp og nattverd, og det er hvordan vi sammen trer frem for Gud med våre liv – f.eks. når vi samles til avskjed med en av våre i kirkens rom. Fortelling, fellesskap og liturgi.

Faste ordninger for kirkelige handlinger er til hjelp både for oss prester og for alle som kommer til kirken. Det skal være ordninger som vi kan tre inn i, både som prester og som pårørende. Men ordningen i seg selv er ikke hellig. Og ordningen tåler dialogen med det sekulære samfunnet. Det er ikke noe motsetningsforhold mellom disse to, men kirkens ordninger skal være til hjelp for oss i våre liv, i en sekulær verden.

Kirkens kall

Kirkens plass i et sekulært samfunn blitt mindre åpenbar. Mennesker ser ikke seg selv først og fremst som en del av kirkens *fellesskap*. I stedet ser vi på kirken som en *tilbyder* av tjenester – tjenester vi nærmest tar som en selvfølge, på godt og vondt. Dette er en utfordring kirken må ta tak i.

Byråene er en kommersiell tilbyder av tjenester i konkurranse med mange andre. De driver med markedsføring og er på tilbudssiden. «Vi strekker oss langt for å finne en løsning som du er fornøyd med». For kirken vil dette måtte uttrykkes på en annen måte – men likevel: Kirken er jo også kalt til å strekke oss lang. Den rike mannen fikk beskjed om å selge alt han eide og følge Jesus. Den barmhjertige samaritan sørget for mannen som ble overfalt av røvere ble helt frisk – han hjalp ham ikke litt.

Vi er kalt til å strekke oss langt, men ikke til å finne en løsning som gjør pårørende til konsumenter. De pårørende er våre medmennesker, en del av et stort, usynlig kirkelig fellesskap. Vårt kall er å vise dem Kristi sinnelag:

Gjør ikke noe av selvhevdelse og tom ærgjerrighet, men vær ydmyke og sett de andre høyere enn dere selv. Tenk ikke bare på deres eget beste, men også på de andres.⁹⁷

De pårørende er ikke konsumenter, men medmennesker i et fellesskap som vi kaller kirken. I dette fellesskapet er det Kristus som er sentrum – evangeliet om livet som overvinner døden. Til dette fellesskapet kommer folk med sin døde slektning eller venn. Mange av dem vet ikke hva de vil med dette møte, kanskje annet enn å skape verdighet i møte med døden,

⁹⁵ Bjørndal, 2018, kap. 10

⁹⁶ Gal 5, 22-23a: Åndens frukt er kjærlighet, glede, fred, overbærenhet, vennlighet, godhet, trofasthet, ydmykhet og selvbeherskelse.

⁹⁷ Fil 2, 3-4

noen ganger også ved avslutning på et liv som har vært uverdigg; fylt av ensomhet, lidelse, dårlig samvittighet osv.

Som kirke er vi ikke en selger av tjenester, men et fellesskap knyttet til tro og tradisjon. Som prester er vi kanskje like mye en medvandrer i sorgens landskap, med kompetanse på sjelesorg, som en seremonileder. Det å lytte seg inn på pårørendes fortelling, forstå og gi råd ut fra den situasjonen som foreligger, er en del av medvandrerens funksjon.

Utvidede perspektiver

Livet og døden – temaer som gjennomsyrrer alt. Gjennom et år med død og gravferd som hovedgeskjeft har jeg fått erfare at dette er noe som interesserer alle. Og alt jeg «tar i», blir plutselig relevant for arbeidet.

Det som står mest ut når jeg ser tilbake på året, er viktigheten av fellesskap. Kirken forkynner at vi ikke er alene. Samtidig runger det en urovekkende ensomhet i samfunnet.

Den store «snakkisen» dette året har vært klimakrisen og Greta Thunberg. Jeg heier jeg på Thunberg og hennes engasjement. Hun er en profetisk røst: «Fra småbarns og spedbarns munn har du reist et vern mot dem som står deg imot, for å gjøre ende på fienden og hevneren», sier salmisten i den vakre salmen som lovpriser skaperverket.

Samtidig er det noe ved den frykt og ensomhet som jeg sporer hos Thunberg som uroer meg like mye som klimakrisen. En uro over noe jeg tenker henger sammen med vår sekulære verdensanskuelse og sentreringen om individet. Det slo meg særlig da jeg leste Erlend Loes bok «Naiv. Super.» fra 1996 igjen: Hvor fryktinngytende både tiden og verdensrommet er, hvis vi ser verden med oss selv som sentrum. Hvem er vi, i møte med alt dette? «Når jeg ser din himmel, et verk av dine fingre, månen og stjernene som du har satt der, hva er da et menneske ...» Salmisten svarer på sitt eget spørsmål i fortsettelsen: «... hva er da et menneske – at du husker på det, et menneskebarn – at du tar deg av det? Du satte ham lite lavere enn Gud og kronet ham med herlighet og ære.»

Vi er ikke overlatt til oss selv i verden. Vi hører til: Vi hører til hos Gud og vi hører til hos hverandre. Hovedpersonen i «Naiv. Super.» (25 år) konkluderer til slutt med at han trenger andre – en erkjennelse som langsomt stiger frem i ham og som starter med relasjonen til Børre på 5 år. Han erkjenner at han ikke trenger å ta ansvar for hele verden, for tiden og verdensrommet. Det han trenger er å være en hedersmann. Og han trenger å bli elsket og å ha noen å elske.

Det er ikke nødvendigvis noen motsetningsforhold mellom Thunbergs engasjement for skaperverket og jeg-personen i «Naiv. Super.». Men jeg-personen finner en forankring i noe annet enn seg selv som sentrum for tid og virkelighet, en forankring som gjør at frykten hans slipper taket. Først da er han klar for livet som voksen.

Dette handler ikke bare om gravferden, men det handler om hvordan vi skal være kirke i 2020. Og til den kirkelige gravferden kommer det store flertallet av mennesker i landet vårt. Som prester trenger vi derfor å tydeliggjøre for oss selv og for alle som utgjør kirkens

fellesskap, hva en gravferd er: **Det er å forankre det vi ikke selv kan bære, i noe som bærer.** Hele troen handler vel egentlig om det, men det blir så tydelig i gravferden.

Som prester må vi ikke fortape oss i en trivialisering om «hvor grensen skal gå for personlig tilrettelegging». På sett og vis går det ingen grense. Den barmhjertige samaritan setter ingen grense for hva han vil gjøre for mannen som ble overfalt av røvere. «Neste morgen tok han fram to denarer, ga dem til verten og sa: 'Sørg godt for ham. Og må du legge ut mer, skal jeg betale deg når jeg kommer tilbake.'» Vi må lytte til menneskers fortellinger. Hvorfor er det de ønsker det ene og det andre? Kanskje kjenner de ikke mulighetene i kirkens tradisjon. Da kan vi fortelle. Men kanskje trenger de mest av alt å kjenne at sin egen fortelling hører til i den fortellingen kirken forvalter.

Vi skal være helt tydelig kirke, men i dette ligger det å være medvandrere. Vi skal lytte til de pårørende. Vi skal vise at både den avdøde og de sørgende er forankret i noe. Og dette «noe» er ikke truet av ønsker om sanger og musikk som ikke hører til i kirkens tradisjon. Det trues ikke av hvem vi er og hvordan livet til avdøde ble. Når pårørende ønsker en gravferd i «avdødes ånd», handler det ikke om en avvisning av den kristne tro, men at det må være tydelig hvem vi tar avskjed med. Det er ikke døden som fenomen som skal belyses i gravferden. Det er «Knut» som er død. Og han betydde noe for oss.

Hva gjør vi med usikkerheten i møte med døden? Hva gjør vi med sorgen og smerten? Hva gjør vi med uroen for fremtiden? Vi forankrer alt dette i en fortelling som vi kaller evangeliet om Jesus Kristus, en fortelling som bærer livet, tiden og evigheten.

KONKLUSJON

Kirken finnes i det sekulære samfunnet. Den er både en del av det og noe annet enn det: Den er en del av det, fordi den er forvalter av en tro og tradisjon som også i vår tid har svar på spørsmål som mennesker stiller seg. Og den er noe annet enn vårt sekulære samfunn, fordi utgangspunktet for tro og livstolkning er vår tilknytning til Skaperen og fellesskapet.

Det går an å fastholde at avdødes liv er gravferdens SAK samtidig som det er noe annet som bærer den kirkelige handling og vår tjeneste: Fortellingen om Jesus Kristus. Budskapet om håp og nåde. Og vi trenger ikke tenke lite om denne rammen. Den er helt nødvendig.

Når pårørende ønsker en gravferd i «avdødes ånd», er det et signal om at det er viktig for avskjeden at det kommer frem hvem avdøde var. Det er ikke en avskjed med et hvilket som helst menneske, men et menneske som betydde noe for de etterlatte – på godt og vondt. Dette må gjøres tydelig i gravferden.

Samtidig må den kristne gravferden ikke la seg rive med av den sekulære livsanskuelses strev med å være tro mot vår egen individualitet. Kirkens frelsesbudskap handler om frihet fra å selv være sentrum for livstolkning og mening. Kirken er et sted for tilknytning: Vi knytter oss til hverandre og til Gud. I gravferden tar vi avskjed med en vi har delt liv og hverdag med og så forbereder vi oss på å gå videre sammen med de andre som deltar i avskjeden.

Og det var nettopp dette de pårørende kjente at kirkens ramme gav i møte med avskjed og død: Et forkynt håp om Guds evige lys i møte med døden og inn i våre liv, en nærværende prest som møtte dem som medmenneske og medvandrer i sorgens landskap og til slutt det større fellesskapet med alle andre som deltok i gravferden. Alt dette gav trøst og styrke i møte med sorg og død.

Derfor svikter vi de pårørende og gjør oss selv en bjørnetjeneste hvis vi møter pårørendes engstelse for kirken og presten med å forhandle om liturgien. Kirken har en liturgi som prestene i hovedsak står godt i, og med denne liturgi som ramme kan vi lede godt, snakke klokt, være nærværende i menneskers sorg, savn og smerte og vise at håpet er tent – fordi lyset skinner i mørke.

I stedet for flere og nye retningslinjer personlig tilrettelegging, trenger vi en ny bevissthet blant prester og kirkelige ansatte om hvordan kirken skal møte sorg og død i det 21. århundre. Det krever mer av den enkelte prest og av proster og biskoper. Det krever trygghet, veiledning og ledelse. Det krever at vi våger å tenke at kirkens oppdrag i forbindelse med død og gravferd er så viktig at vi må gjøre det bra. Vi må våge å utfordre hverandre på å bli bedre.

Etterord

Da jeg intervjuet prestene i etterkant av gravferden, oppdaget jeg hvor verdifullt det er å få reflekterte over sin egen praksis. Jeg var ingen veileder – kom ikke med gode råd og hadde ingen agenda overfor dem og deres praksis. Det jeg derimot hadde var en stor interesse for det arbeidet de hadde gjort og hvorfor de gjorde som de gjorde.

Kollegabasert veiledning er sårbart. Det avhenger blant annet av tillit mellom den som blir veiledet og veileder. Men «observasjon og intervju» krever ikke samme grad av tillit i relasjonen. I en slik relasjon vil også den mer erfarne kunne bli observer av en uerfaren prest – og læringen vil kunne gå begge veier. Så kan de to bytte roller rundt neste sving.

Å praktisere slike kollegaobservasjoner i prostier og bispedømmer, vil det være en enkelt måte å legge til rette for en mer systematisk refleksjon over egen praksis.

Litteratur

- Bauman, Zygmunt: *Flytende modernitet*, Vidarforlaget 2001
- Bolz-Weber, Nadia: *Å finne Gud i feil folk*, Vårt Land forlag, Oslo 2019
- Bjørndal, Silje Kvammen: *Church in a secular age*, Pickwick Publications, 2018
- Danbolt, Lars Johan: «*Teologi ved livets slutt*» i: *Nytt norsk kirkeblad*, nr. 2, 2018
- Gripsrud, Birgitta Haga og Lisbeth Thoresen (red.): *Alt som lever må dø*, Scandinavian Academic Press, 2019
- Hegstad, Harald: *Gud, verden og håpet*, Luther forlag, 2015
- Holmberg, Andreas: *Kyrka i nytt landskap: en studie av levd ekklesiologi i Svenska kyrkan*, Artos & Norma Bokförlag, 2019
- Håvardsen, Tor-Håkon Gabriel: *En seksti under. Alt om dødsfall, likhenting, forråtnelse og en begravelsesagents liv*, Panta 2019
- Fæhn, Helge: *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*. Universitetsforlaget, Oslo 1994, 2. utgave
- Johannessen, Halvard: *Sekulariseringens spiritualitet*, Det teologiske fakultet, UiO, Oslo 2017
- Kvale, Steinar og Svend Brinkmann: *Det kvalitative forskningsintervju*, Gyldendal akademisk 2015
- Leer-Salvesen, Bjarte: *Levende håp: en praktisk-teologisk analyse av 51 presters forkynnelse ved gravferd*, Universitetet i Agder, 2011
- Luther, Martin: *Fortale til Det nye testamentet på tysk (september 1522)*, i: *Reformasjon nå: Luther som utfordring og ressurs for Den norske kirke*, Eide Forlag, Stavanger 2016
- Malterud, Kirsti, Volkert Dirk Siersma, Ann Dorrit Guassora: "Sample size in quantitative interveiw studies: Guided by information power", i: *Qualitative Health Research*, nov. 2015
- Malterud, Kirsti: *Kvalitative metoder i medisinsk forskning*, Universitetsforlaget, 2017
- Modéus, Fredrik: *Mod att vara kyrka*, Verbum Förlag, Stockholm 2005
- Modéus, Martin: *Mänsklig gudstjänst: om gudstjänsten som relation och rit*, Verbum 2012
- Mytting, Lars: *Søsterklokkene*, Gyldendal Pocket, 2019
- Njå, Ådne: *Helgen her og Helgen hisset er i samme Menighed*, i: *Reformasjon nå: Luther som utfordring og ressurs for Den norske kirke*, Eide Forlag, Stavanger 2016
- Oftestad, Bernt T.: *De troendes prestedømme hos Luther*, 2005, fra <http://www.fbb.nu/artikkel/de-troendes-prestedoemme-hos-luther/>
- Oftestad, Eivor og Kristin Aavitsland: «*Å minnes de døde*», i: *Pacem*, nr. 2 2012, s. 57-63
- Rasmussen, Tarald: *Å minnes de døde. Døden og de døde i Norge etter reformasjonen*, Cappelen Damm akademisk, 2019
- Rasmussen, Tarald, i: *Reformasjon nå: Luther som utfordring og ressurs for Den norske kirke*, Eide Forlag, Stavanger 2016
- Salomonsen, Gunnar: «*Hvordan møte det postmoderne mennesket med evangeliet?*», i: *Norsk tidsskrift for misjon* nr. 3, 2000

- Shappy, Paul P.J.: *Death Liturgy and Ritual. Volume I: A Pastoral and Liturgical Theology*, Taylor & Francis, London 2003
- Sommer, Ingeborg B.: «*Gravferden i et maktkritisk perspektiv*», i: St. Sunniva. Tidsskrift for feministisk teologi, nr. 2 / 2019
- Taylor, Charles: *Autensitetens etikk*, Cappelen akademisk forlag, 1998
- Thomassen, Merete: «*Gudstjenesten som speiling av det individuelle eller kollektive subjekt?*» i: Kirke & kultur nr. 6, 2008
- Thomassen, Merete og Sylfest Lomheim: *Når dere ber*, Verbum, 2013
- Thomassen, Merete: «*Frelse fra dommen eller frelse for selvet?*», i: Arr. Idéhistorisk tidsskrift nr. 2, 2017
- Tønnessen, Aud: i *Reformasjon nå: Luther som utfordring og ressurs for Den norske kirke*, Eide Forlag, Stavanger 2016
- Agedal, Olaf (red.): *Døden på norsk*, Ad Notam Gyldendal, Oslo 1994

Kilder

- Bibelen, Bibelselskapet 2011
- DN Magasinet, 15./16. mars 2008
- Gravferd*, Verbum, Oslo, 2003
- https://kirken.no/globalassets/kirken.no/gravferd/liturgi_gravferd_2003_bokmaal.pdf: Gravferd – Alminnelige bestemmelser. Ordning for Gravferd fra kirke eller krematorium, Kirkemøtet 2002
- <https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/hva-skjer/Aktuelt/2018/arets-ord-2018-skjebnelandsmote/>
- <https://www.aftenposten.no/amagasinet/i/e1LowK/Influenser-epidemien>
- <https://www.vl.no/nyhet/flere-gar-i-graven-uten-seremoni-1.915923>
- <https://utdanningsforskning.no/artikler/familien-og-felleskapets-betydning-i-skoleelevenes-elpresentasjoner/>
- <https://www.nrk.no/andakten/morgenandakten-torsdag-9.-januar-1.14849636>: Juritzen, Arve: NRK-radioandakten 09.01.20
- <https://www.dn.no/magasinet/kirken-gjor-doren-hoyere/1-1-1956762>: Cecilie Enger, 23. juni 2013
- <https://utdanningsforskning.no/artikler/familien-og-felleskapets-betydning-i-skoleelevenes-selvpresentasjoner/>
- https://www.ssb.no/kirke_koetra. 87,4 % kirkelige gravferder i 2018
- https://www.nrk.no/kultur/her-planlegger-bernd-_75_-sin-egen-begravelse-1.12380374
- <https://kirken.no/nb-NO/kristen-tro/gudstjeneste/>